

Henrik Stevnsborg (red.)

Retshistorisk status
ved Ditlev Tamms 50 års fødselsdag

Med bidrag af
Jens Ulf Jørgensen
Kjell Å. Modéer
Hans Hattenhauer

samt
En Bibliografi

Jurist- og Økonomforbundets Forlag
1996

Retshistorisk status
ved Ditlev Tamms 50 års fødselsdag
1. udgave, 1. oplag

© 1996 by Jurist- og Økonomforbundets Forlag

Alle rettigheder forbeholdes.
Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse eller
mangfoldiggørelse af denne bog eller dele heraf er
uden forlagets skriftlige samtykke ikke tilladt
ifølge gældende dansk lov om ophavsret.

Tryk: Gentofte Tryk
Indbinding: Damm's Bogbinderi, Randers
Printed in Denmark 1996

ISBN 87-574-0021-0

Udgivet med støtte fra Det Finneske Legat

Indhold

Forord

7

Dansk retshistorie. Status

Jens Ulf Jørgensen

9

Nordisk rättshistoria

– aktuella förutsättningar och konkreta mål

Kjell Å. Modéer

21

Europäische Rechtsgeschichte

– Probleme und Aufgaben –

Hans Hattenhauer

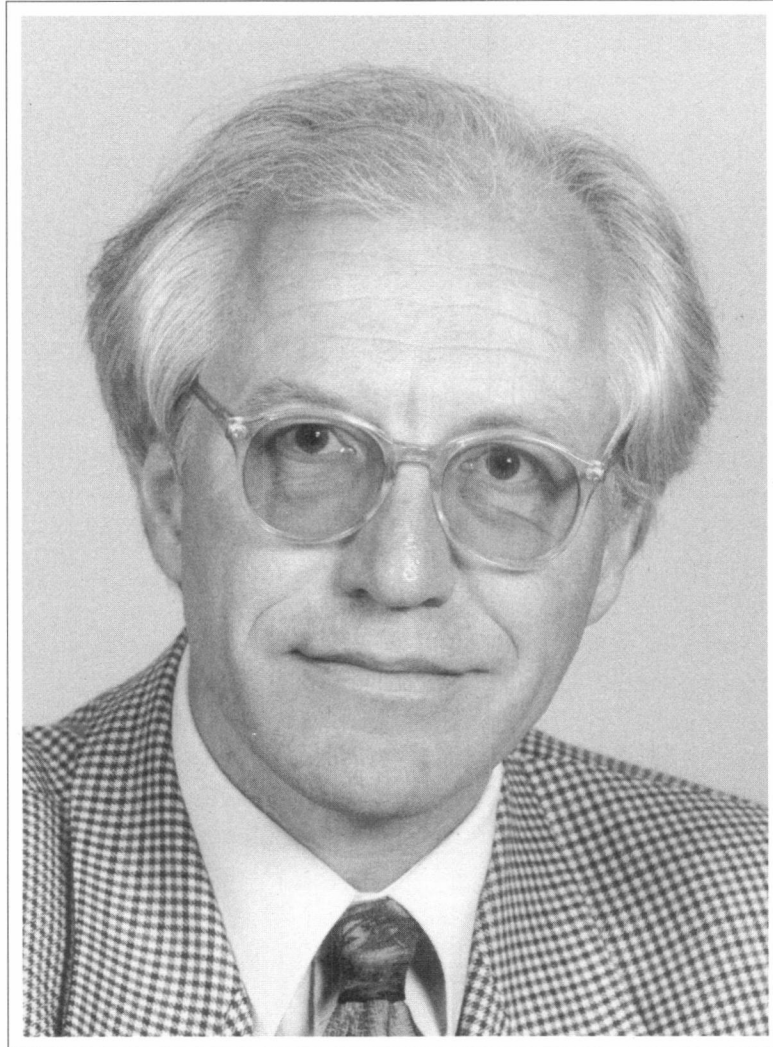
33

Bibliografi over Ditlev Tamms

skriftlige arbejder

Hanne Christensen og Jacob P. Ørum

51

Forord

S*andemænd* optræder i Jyske Lovs anden bog. I bogens første kapitel bestemmes: »Der skal være otte sandemænd i hvert herred ...«. Disse otte mands opgaver præciseres i kapitel to: »Sandemænd skal sværge om manddrab, om afhug, om voldtægt mod kvinder, om hærværk, om markeskel, om sår, om kirkegods, hvis det drejer sig om mere end en mark sølv, og om frihedsberøvelse«. Sandemændene skal »sværge«, som der står; det vil sige, at de fungerer som nævninger. At sådanne kan være uenige, er der taget højde for i lovens anden bogs kapitel 7: »Er sandemændene uenige, da skal det stå fast, som de fleste udtaler, med den ene undtagelse, at otte af de bedste og pålideligste mænd i bygden og biskoppen vidner, at de (altså sandemændene) har handlet mod loven eller gjort uret eller begge dele ...«. Her introduceres appelinstituttet *Biskop og bedste bygdemænd*.

Og netop Biskop og bedste bygdemænd blev starten på professor, dr.jur. et phil. *Ditlev Tamms* rethistoriske karriere. Det var dét spørgsmål, den unge stud. jur. trak til eksamen i retshistorie i 1967 – og erhvervede sig et 16-tal på efter den da brugelige 16-skala.

Eksaminator fra dengang, fuldmægtig i Kirkeministeriet, lektor *Jens Ulf Jørgensen* indledte det seminar, som Det retsvidenskabelige Institut A arrangerede den 7. marts 1996 for at markere Ditlev Tamms 50-års dag. Jens Ulf Jørgensens forelæsning om dansk retshistorie er optrykt i denne *Retshi-*

storiske Status. Som ved seminaret følges den af professor i retshistorie ved Lunds Universitet, jur.dr. *Kjell Åke Modéers* forelæsning om den skandinaviske retshistorie samt af professor i retshistorie ved Christian-Albrechts-Universität i Kiel, Dr.iur. *Hans Hattenhauers* forelæsning om den europæiske retshistorie.

Til de tre forelæsninger føjer sig en bibliografi over Ditlev Tamm's skriftlige arbejder, udarbejdet af sekretær *Hanne Christensen* og stud. jur. *Jacob P. Ørum*.

Bogen er udgivet med støtte fra Det Finneske Legat, for hvilken støtte jeg takker.

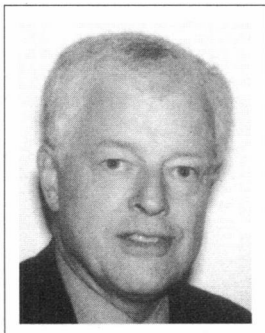
7 March 1996 dr.jur. et phil. Ditlev Tamm, Professor in Legal History at the University of Copenhagen since 1978, celebrated his 50th birthday. On this occasion the Institute of Legal Science, department A, arranged a seminar, where Mr. Jens Ulf Jørgensen, Lecturer in Legal History, took stock of the legal historical research in Denmark. Next, jur.dr. Kjell Åke Modéer, Professor in Legal History at the University of Lund, Sweden, gave a lecture on legal history in Scandinavia. Dr.iur. Hans Hattenhauer, Professor in Legal History at the Christian Albrechts-Universität, Germany, lectured on European legal history.

The three lectures are published in this book, along with a bibliography, containing the books, articles, recensions and essays, published by Ditlev Tamm.

Københavns Universitet, oktober 1996
Henrik Stevnsborg

Dansk retshistorie. Status

Jens Ulf Jørgensen

I bogen »Donau – En følsom rejse fra den store flods kilder til Sortehavet« lader Claudio Magris læseren stifte bekendtskab med en afhandling om »Skibsfart og flådning på Øvre Donau«, skrevet af ingeniør Ernst Neweklowsky, der levede fra 1882 til 1964. Afhandlingen består af 3 bind på i alt 2.164 sider og vejer ifølge Magris 5 kg og 900 g. Det er ik-

ke min mening at foretage en tilsvarende vægtning af dansk retshistorisk forskning. Og når jeg i det hele taget omtaler bogen Donau, skyldes det, at Magris i nogle næsten Nietzsche-lignende betragtninger siger noget om videnskaben og livet, som ikke har kunnet undgå at gøre indtryk på mig. Med henblik på Neweklowsky taler Magris om, at ethvert liv udspiller sig mellem overbevisning og retorik. Overbevisning er at have magt over sit eget liv og sin egen person her og nu. Retorikken, der karakteriseres som »den systematiske organisering af viden«, er derimod »kulturens store tandhjul, den hektiske aktivitetsmaskine, som mennesker, der ikke evner at leve, kan bruge til at føre sig selv bag lyset, at være blinde over deres eget hule tomrum og dække over den tilintetgørende erkendelse af deres mangel på liv og værdi«.

Skuende ud over dansk retshistorisk litteratur kan man fristes til at lade ordene overbevisning og retorik være en art kodeord eller probérstene. Hvad vil man og hvad har man gennem tiden villet med retshistorien? Ønsker man at genfinde sig selv og sin tid i fortidens spejl og indlade sig i en dialog, der kan kaste lys over ens aktuelle situation? Eller er ens mål at indsamle de flest mulige data fra historiens store losseplads? Nietzsche taler om »en blind samlemani, en rastløs skraben sammen af alt, der engang har været til«. Hans genstand var historien, men kunne formentlig også have været det 19. århundredes tyske retshistoriske forskning. Man kan også stille det spørgsmål, om retshistorien er et åndeligt brækjern, ved hvis hjælp man anvender fortiden til at legitimere aktuelle politiske, retspolitiske fordringer. Eller har retshistorien snarere til opgave at fremme forståelsen af gældende ret og således anskuet være en hjælpevidenskab, et anhang til den dogmatiske retsvidenskab?

Hvordan disse spørgsmål er blevet besvaret gennem tiden, vil jeg komme til at berøre i det følgende, hvor jeg skal give et overblik, gøre status, over dansk retshistorie. Lad mig straks sige, jeg vil ikke indlade mig på dansk resthories egen historie fra 1770'erne frem til vor tid. Det har Ditlev Tamm gjort ved flere lejligheder. I stedet vil jeg søge efter nogle ledemotiver og begynde med at springe 55 år tilbage i tiden, da Poul Johs. Jørgensen i 1940 – langt om længe – havde udgivet den endelige udformning af det nu klassiske værk i vor retshistoriske litteratur »Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede«. Det tilkom den unge docent, dr.jur. Stig Iuul at anmelde bogen i Ugeskrift for Retsvæsen 1941. I anmeldelsen anførte Iuul, at den danske retshistoriske litteratur sammenlignet med den tyske var »sørgelig sparsom«. Store dele af den hidrørte tilmed fra en tid, da den retshistoriske metode var en helt anden end i nutiden. »Og – fortsatte Iuul – hvor stor Betydning man end maa tillægge de Undersøgelser, som er foretaget af Fag-

historikere og Filologer, vil disse i Reglen savne den juridiske Skoling, uden hvilken en Fremstilling af Retshistorien i snævrere Forstand er uigennemførlig«.

På denne baggrund kunne Iuul lægge op til en særdeles anerkendende vurdering af Poul Johs. Jørgensens retshistoriske hovedværk, »en af de værdifuldeste Forøgelser dansk historisk og juridisk Litteratur har faaet i mange Aar«. 55 år senere kan vi dårligt tage afstand fra denne dom.

Med den citerede optakt gjorde Iuul imidlertid også en kort status over dansk retshistorie indtil 1940 – i hvert fald hvad angik forfatningsrettens historie. Det havde nu ikke gjort noget, hvis han havde brugt et andet udtryk end »sørgelig sparsom«, for i grunden havde Henning Matzen, der var en habil retshistoriker, i sine forelæsninger over den danske retshistorie fra 1890'erne, gjort gode iagttagelser over forfatningsretten. Men Matzen var jo ikke skolet i den nyere historiske metode, d.v.s. den Erslevske kildekritik. Det var til gengæld historikeren Knud Fabricius, som i sit værk fra 1920 om Kongeloven ydede retshistorien en værdifuld tjeneste ved at redegøre for de ideologiske forudsætninger for denne Enevældens grundlov. Måske led Fabricius – set med de Iuulske briller – af en afgørende skavank: han var ikke jurist.

I anmeldelsen pegede Iuul på de »store tyske rethistoriske Fremstillinger, der i vidt Omfang kunne nyde godt af Resultaterne af Specialundersøgelser i Dissertationer og Elevarbejder«. Det er næsten symptomatisk for ældre dansk retshistorie, at den tyske forskning har været et pejlemærke, hvad enten man vil vedkende sig dette eller ej. Man aner øren som vandmærke i de danske skrifter.

Hvis den danske retshistoriske litteratur også nu skulle være sørgelig sparsom, beror det nok i høj grad på, at kredsen af dens udøvere altid har været begrænset. Antallet af retshistoriske disputatser siden midten af forrige århundrede overstiger ikke 10. Og af store retshistoriske fremstillinger kan der ikke fremvises mere end 7, med P. Kofod

Anchers »En dansk Lovhistorie« fra omkring 1770 som det første og Ditlev Tamms Retshistorie fra 1990 som det sidste skud på stammen. En dansk parallel til Zeitschrift der Savigny Stiftung findes ikke. De danske bidrag til retshistorien må i øvrigt søges i form af større eller mindre afhandlinger i juridiske tidsskrifter, universitetsfestskrifter og festskrifter, hvor det har været hensigten at markere særlige begivenheder i den danske retsudvikling, f.eks. udstedelsen af Jyske Lov 1241, Højesterets oprettelse 1661, udstedelsen af Danske Lov 1683, indførelsen af juridisk embedseksamen 1736 og Anders Sandøe Ørsteds fødsel 1778.

Det har været retshistorikere som Henning Matzen og Stig Iuul meget magtpåliggende at understrege »den enestående kontinuitet, som præger den danske retsudvikling.« Der har ikke fundet »noget Brud med den oprindelige Retsudvikling sted – siger Matzen – således som i England, hvor til fremmed Ret blev indført lagvis ved Erobringerne«. Matzen må have været i besiddelse af en enestående sans for samtidighed, når henses til, at Wilhelm Erobrerens indtagelse af England var sket i 1066, hvorefter retsudviklingen i øvrigt siden er skredet roligt frem gennem de følgende 900 år. Og når Matzen også kunne henvise til Tyskland, hvor den romerske ret blev reciperet omkring år 1500, siger han noget rigtigt, men overser samtidig at der inden BGB's ikrafttræden år 1900 ved siden af bl.a. den saksiske lov bog fra 1863 og den preussiske landsret fra 1794 gjaldt adskillige »Partikularrechte«, nogle endog af anselig ælde, bl.a. Sachsenspiegel fra det 13. århundrede.

Matzen, der var fra Sønderjylland, havde sine nationale grunde til at fastslå, at dansk ret var »vedbleven at være national.« Trods militær afmagt over for Preussen og Østrig i krigen 1864 havde vor retskultur gennem tiden kunnet modstå påvirkning udefra. Sådan tænker vi ikke nuomstunder, og ser man i øvrigt på årtierne efter 1864, forskansede Danmark sig ikke over for Tyskland i kulturel henseende. Det viser sig inden for musik, litteratur, filosofi, historievidenskab,

naturvidenskab, men mærkelig nok i meget ringe omfang i malerkunst. Og tyske jurister fra det 19. århundredes anden halvdel som Windscheid, Jhering og Liszt kom til at udøve en betydelig indflydelse på dansk juridisk litteratur. De store retshistoriske navne som Wilda, Maurer, Brunner og Amira var nok kendte i det danske juridiske milieu, men den i tysk retshistorie grundliggende fredsbrudslære, som der var broderet videre på siden Wilda's »Das Strafrecht der Germanen« (1842), blev nærmest fortiet. Ifølge denne lære var fredløsheden den oprindelige reaktion på ethvert retsbrud i de ældre germanske, herunder nordiske, samfund. Efter 1. verdenskrig blev dansk retshistories forhold til Tyskland mere afslappet eller i hvert fald et andet. I 1934 kunne Poul Gædeken med sin disputats »Retsbrudet og Reaktionen derimod i gammeldansk og germansk Ret« indlede et frontalt angreb dels mod fredsbrudslæren dels mod Amiras teori om de sakrale dødsstraffe. Amira havde i *sit* forsøg på at rekonstruere den ældste germanske strafferet opstillet en klasse forbrydelser, som i modsætning til almindelige fredsbrud ikke kunne sones med bøder, men medførte en ofring af den skyldige til guderne for at afvende disses vrede, altså en sakral dødsstraf. Egentlig krævede det en del mod at indlade sig i kamp mod de næsten sakrosante tyske retshistorikere, som i Danmark nød anseelse. Det vidner Stig Iuuls anmeldelse af Gædekens disputats om. Retfærdigvis skal anføres, at den tyske retshistoriker Franz Beyerle allerede i 1915 havde draget rigtigheden af fredsbrudslæren i tvivl. Det var nok ikke uden grund, at den unge Iuul i midten af 1930'erne drog på studierejse til München, hvor han mødte en af tysk retshistories store repræsentanter Cl. Freiherr v. Schwerin. Iuul har fortalt mig, at han engang hos Schwerin udbad sig nogle retningslinier for retshistorisk metode. Schwerin svarede: »Jeder hat seine eigene Methode«. Med en god portion overdrivelse kunne man kalde dette dictum eller orakelsvar for tysk retshistories frihedsbrev til dansk retshistorisk forskning. Og Iuuls egen disputats »Fællig og

Hovedlod« (1940) kom da også til at betegne en selvstændig stillingtagen til hidtidig tysk retshistorisk forskning inden for familieformueretten.

»Fællig og Hovedlod« omtales ikke blot, fordi der er tale om et stadig læseværdigt retshistorisk arbejde, men også fordi mange juridiske studerende i 1950'erne og 1960'erne læste bogen for at uddybe deres forståelse af middelalderens bestemmelser om de familieformueretlige forhold. Denne interesse bundede i det forhold, at Poul Johs. Jørgensens retshistorie, der som tidligere anført havde fået sin klassiske udformning i 1940, 8 år senere havde måttet vige pladsen som pensum for »Danmarks gamle Love paa nutidsdansk« ved Erik Kroman og Stig Iuul. Nu skulle de studerende for første gang i det juridiske fakultets historie læse retshistoriske kilder med dertil hørende kommentarer og en af Stig Iuul skrevet retshistorisk indledning på 50 sider. Det drejede sig om Skånske Lov, Valdemars Sjællands Lov, Eriks Sjællandske Lov og Jyske Lov, altså landskabslovene, der er blevet til inden for en relativ begrænset periode mellem ca. 1200 og 1250. Da Iuul i 1954 i afhandlingen »Kodifikation eller Kompilation« havde leveret sit opgør med den hidtidige positive opfattelse af Danske Lov, gled de sjællandske love ud af eksamenspensum til fordel for denne i og for sig spændende og provokerende afhandling om Danske Lovs tilblivelse, der dog mere var beregnet for kendere end for juridiske studerende uden den fornødne forhåndsviden. For udenforstående var retshistorieundervisningen en besynderlig mikstur af begreber som barnmynding, arvebed, gornidding og tørre hug samt navne som Peder Lassen, Rasmus Vinding og Chr. Cassuben. Vi, der fulgte Stig Iuuls forelæsninger, var fascinerede af hans store viden og fremragende fremstillingsform, når han førte os ind i landskabslovenes univers eller ad krogvejene, der ledte til Danske Lov af 1683. Med dette år gjorde retshistorien holdt, sådan som den også havde gjort det under Matzen og Poul Johs. Jørgensen. Matzens i alt ca. 1200 sider store fremstilling

omfattede såvel privatret som offentlig ret. Hos Poul Johs. Jørgensen var sidetallet reduceret til 563 sider og emnevalget til forfatningsrettens og retskildernes historie, hvis man udelukkende ser på værkets titel, for det rummede nu mere end retskilder og forfatningsret. Man kan godt undre sig over, at så mange generationer af jurister har stillet sig tilfredse med, at den almindelige retshistorie negligerede det 18. og 19. århundrede. Matzen klarede til dels frisag, da Danske Lov endnu på hans tid indeholdt »en Mængde gældende Retsregler i henseende til Privatret og Proces samt Kirkeret. Den almindelige Retshistorie kan derfor ikke føres længere ned«, sagde han og overlod den efterfølgende historiske udvikling inden for de enkelte fag til disses historiske indledning. Set med vore øjne var Poul Johs. Jørgensens situation mere tvivlsom, når henses til, at retten i de foregående to århundreder i stigende grad havde antaget retshistoriske konturer. Men han valgte, som vi ser, den fjerne fortid, og han gjorde det fint og redeligt, men altså med det beklagelige resultat, at retsudviklingen efter 1660/83 endnu ikke kom til at nyde godt af en retshistorikers vurdering. Både om Matzen og Poul Johs. Jørgensen gælder, at de ikke i nævneværdigt omfang anskuede de danske forhold i en europæiske sammenhæng, hvilket til eksempel kunne have beriget Jørgensens behandling af de kongelige rettigheder – *jura regalia* – i middelalderen.

Personligt har jeg i mine retshistoriske gøremål haft stor gavn af både Matzen og Jørgensen. Men jeg har samtidig med en vis sorg måttet konstatere, at den store »retoriske« detailrigdom hos dem begge stundom skygger for den retshistoriske »overbevisning«. Og vender man blikket mod det undervisningsmæssige sigte i Poul Johs. Jørgensens retshistorie, var det i løbet af 1940'erne blevet et spørgsmål, hvilken værdi det havde at afkræve de juridiske studerende en minutios viden om de offentlige institutioners retlige struktur indtil det 17. århundrede. Den Juulske vending i 1948 havde det afgørende positive, at den studerende fik mulig-

hed for at iagttage, hvordan samfundet i en bestemt periode havde taget stilling til nogle af de påtrængende juridiske problemer. Og under alle omstændigheder kunne læsningen af en lovtekst ikke være helt uden nytte for en kommende jurist. Men igen var der tale om en fjern fortid, adskilt fra vor egen tid med 700 år, og uden at der blev formidlet kendskab til, hvad der var sket i dette lange tidsrum. På en eller anden måde må Stig Iuul have indset det i egentligste forstand eksklusive i denne undervisningsform. Lejlighedsvis holdt han nemlig forelæsninger over den europæiske retsudvikling fra Romerrigets fald og frem til begyndelsen af dette århundrede. På denne måde fik hans undervisning ørnevinger, og det er trist, at han ikke fik tid og kræfter til at bearbejde sine forelæsningsmanuskripter om dette emne. Manuskripterne blev efter hans død i 1969 udgivet i en bog under titlen »Forelæsninger over hovedlinier i europæisk retsudvikling fra romerretten til nutiden«. Udgaven lever ikke op til Stig Iuuls kvalitetskrav.

Tiden efter 1970 kendetegnes ved, at året 1683 har mistet sin magiske kraft inden for den retshistoriske undervisning ved Københavns Universitet. Men denne ændring har længe været under forberedelse. I 1951 forsvarede Thøger Nielsen sin disputats »Studier over ældre dansk Formueretspraksis. Et Bidrag til dansk Privatrets Historie i Tiden efter Chr. d. V's Danske Lov«. Så at sige med et ryk var retshistorien flyttet op til vor egen tid, og det skal nævnes, at afhandlingen i en periode kom til at indgå i retshistorieundervisningen ved Århus Universitet. 10 år senere blev der ydet nye bidrag til det 18. og 19. århundredes retshistorie. Det skete i festskriftet Højesteret 1661-1961, hvor Højesterets virksomhed inden for privatreten blev belyst af Stig Iuul, og Tage Holmboe behandlede Højesteret og strafferetten.

I samme periode er også det europæiske udsyn blevet accentueret. Lad mig blot nævne Ole Fenger, som i disputatsen »Fejde og Mandebod« fra 1971 inddrager middelalderens reaktionssystem herhjemme i en europæiske sam-

menhæng. Eller Ditlev Tamm, hvis disputats »Fra lovkyn- dighed til retsvidenskab« påviser Anders Sandøe Ørsteds inspirationskilder fra det store udland og dermed dementere myten om meteornedslaget fra Rudkøbing i dansk retsvidenskab.

Retshistorieundervisningen ved Københavns Universitet har ikke været uberørt af disse tendenser. Allerede i begyndelsen af 1970'erne blev nyere retskilder inddraget i undervisningen, som f.eks. guldkædedømmene fra 1590, udvalgte erklæringer af Henrik Stampe fra 2. halvdel af det 18. århundrede og gældsbrevsforordningen fra 1798. I Ditlev Tamms og min lærebog fra 1973/75 »Dansk Retshistorie i Hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted« var retsudviklingen fulgt op til det 19. århundrede, og kildematerialet omfattede ikke blot lovbestemmelser og enkelte domme, men også uddrag af juridisk orienterede værker, hvad enten det var Holberg, Montesquieu eller Ørsted.

At retshistorien ikke kender og heller ikke bør kende en tidsmæssig afgrænsning, demonstreres tydeligt i Ditlev Tamms lærebogsmateriale fra 1989/90, hvor det sidste kapitel bærer titlen Dansk ret på vej mod år 2000, hvortil er knyttet en retshistorisk kilde, Frikorpsdommen fra 1945. Det er nu ikke denne dom jeg vil sig noget om, men forfatterens slutbemærkninger: »Juristerne virker, når det gælder ny regelformulering eller diskussion af retten, sammen med andre aktører. Retshistorien er ikke blot juristernes historie. Det er historien om retten og dens sociale funktion i en bred historisk forstand. Love, domme og retsvidenskab spiller en central rolle i denne historie. Men det er ikke hele historien«.

Med andre ord: retshistoriens betydning ligger altså ikke i at fungere som hjælpemiddel ved forståelsen af gældende ret, således som det ses hos retshistorikeren Kolderup-Rosenvinge fra første halvdel af det 19. århundrede, der i øvrigt ikke helt kan siges fri for at anvende retshistorien som »brækjern« i praktiske formåls tjeneste. Retshistorien er heller ikke længere den blinde samlemeni og rastløse skraben

sammen, som jeg omtalte indledningsvis, og som man med lidt ond vilje kan sige præger Matzens og Poul Johs. Jørgensens produktion. Forstår jeg Ditlev Tamm ret, er retshistorien snarere »Gesamtkunst«, hvor vi i vor søgen efter »die Geschichtlichkeit unsrer eigenen Existenz« kombinerer jura med historie, filosofi, litteratur og kunst. Jeg tænker i denne forbindelse på Nietzsche, der siger, at historiens værdi netop er åndfuldt at omskrive et kendt, måske almindeligt, tema, en hverdagsmelodi, at hæve den op til et omfattende symbol, så at man i originaltemaet aner en hel verden af dybsind, magtfuldhed og skønhed.

På en fin og tillige markant måde knytter Ditlev Tamm i første bind af sin retshistorie forbindelsen mellem retshistorien i vor tid og i det 18. århundrede. Bogens omslag er forsynet med et billede af et træ, som er placeret i forgrunden af en – sikkert symbolladet – pastoral scene. Billedet er hentet fra titelbladet til det første retshistoriske værk i Danmark, Kofod Anchers »En dansk Lovhistorie« fra omkring 1770. Kofod Ancher siger i fortalen, at vignetten »forestiller Christiani Qvinti danske Lov som et Træ og de gamle Love som Roden«. De gamle love er dels de middelalderlige love dels lovgivningen fra det 16. og 17. århundrede, der udgør hovedkilderne til Danske Lov. Tværs over roden anføres på latin: »In radice vita et spiritus« (i roden findes liv og ånd). Pointen er, at man kun kan forstå den gældende ret ved at kende de ældre love. Hermed var Ancher i pagt med Montesquieu, der i værket »Om lovenes ånd« fra 1748 udtalte, at man skal belyse historien ved lovene og lovene ved historien. Men ikke nok med det. Selve træmotivet har Ancher sikkert fra Montesquieu, der i samme værks 30. bog 1. kapitel om frankernes feudale love taler om »et gammelt egetræ, som rejser sig; øjet ser på afstand bladhanget; det nærmer sig, det ser træets stamme, men opdager ikke rødderne: man skal gennembryde jorden for at finde dem«.

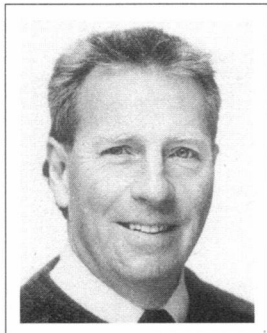
Men træmotivet har endnu ældre rødder end Montesquieu. I det 17. århundrede skriver Descartes følgende: »Så-

ledes er hele filosofien som et træ, hvis rødder er metafysikken, hvis stamme er fysikken, og de grene, der udgår fra denne stamme, er alle de andre videnskaber«. I det 19. århundrede behandles billedet med træet og dets rødder af Nietzsche i relation til historiens nytte. Og i vores eget århundrede indleder Heidegger »Hvad er metafysik?« med det just anførte Descartes-citat. Jeg er jo ikke ude i samme ærinde som Heidegger, men drister mig alligevel til af hans indledning at udplukke følgende: Rødderne taber »sig indtil de fineste fibre i jorden. Grunden er grund for roden, i den glemmer den sig selv for træets skyld. Selv når roden efter sit væsen giver sig jordelementet i vold, tilhører den stadig træet. Den bort-øder sig selv og sit element til fordel for træet«. Lad mig slutte med en svag omskrivning af det citerede: roden tilhører træet, fortiden nutiden.

Nordisk rättshistoria

– aktuella förutsättningar
och konkreta mål

Kjell Å. Modéer

Det är både en ära och en glädje för mig att få delta i detta seminarium och önska vännen Ditlev »til lykke« på halvtres-årsdagen och samtidigt på detta seminarium till hans ära få reflektera kring ämnet rättshistoria – för min del ur det nordiska perspektivet.

Ditlev har ju själv publicerat så mycket rättshistorisk litteratur genom åren att man skulle kunna tro att han fyller »halvfjers« – eller till och med »halvfems«. Så det är en god idé, att denne produktive vän och kollega så här på livets middagshöjd stannar upp en week-end i mars 1996, innan livet tuffar på som i Hans Christian Lumbyes Jernbanegalopp, och diskuterar vad han (och vi) sysslar med, dvs. rättshistorieämnet och dess framtid ur ett nordiskt perspektiv.

Rättshistoria: Definition och status

Under senare år generellt sett allt tydligare internationella (till och med globala) perspektiv på rättsvetenskapen har också satt sina spår i den nordiska rättshistorien.

Den tyska historiska skolans företrädare betonade under

1800-talet både rättshistorieämnets roll som rättsvetenskaplig metod och dess nationella uppgifter. Nationalstaternas romantiska uppfattning levde i princip fram till 1900-talets mitt. Under efterkrigstiden har emellertid perspektiven förskjutits. Den europeiska rättens historia, receptionen av *ius commune*, den paneuropeiska tanken på gemensamma europeiska rätts- och kulturtraditioner sågs under tiden från 1950 och fram till 1989-90 som den västeuropeiska rättshistoriens främsta forskningsuppgifter. Genom tillkomsten av Europarådet och Europakonventionen för mänskliga rättigheter konsoliderades kring 1950 synen på det västeuropeiska kulturidealet. Också grundandet av Max Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte i Frankfurt am Main 1964 var ett manifest exempel på de rättshistoriska forskarnas syn på dessa frågor.

Också den nordiska rättshistorien reflekterar denna utveckling såsom i en spegel. Den första nordiska efterkrigsgenerationen, *ex.vis* Erik Anners, Sten Gagnér, Yrjö Blomstedt och Stig Iuul, var alla starkt påverkade av den första tyska efterkrigsgenerationen – representerad främst av Paul Koschaker och Franz Wieacker – både i deras forskning och genom deras läroböcker.

Samtidigt som den nordiska rättsvetenskapen under 1950-70-talen alltmer konsoliderade sina positioner inom den skandinaviska rättsrealismen och rättspositivismen med Alf Ross, Vilhelm Lundstedt och Karl Olivecrona som förgrundsgestalter, kom en yngre generation – i den mån den hade några internationella ambitioner – att vända blickarna mot väster, mot Storbritannien och USA. För de rättshistoriskt intresserade innebar detta ett viktigt möte med en annan rättskultur och andra vetenskapsföreträdare.

Rättshistorieämnet har en kort historia i USA. Traditionellt fanns på Harvard och Yale en forskningstradition kring äldre *common-law* och engelsk medeltida rätt. Därtill kom de tyska immigrantjurister, som under 1930-40-talen tillförde viktig kompetens i romersk och kanonisk rätt till bland

annat Chicago och Berkeley. Den amerikanska rättshistorien och »Law-and-Society«-rörelsen kom emellertid att snabbt utvecklas med Willard Hurst från Madison, Wisconsin, som skolledare under efterkrigstiden. Rättshistorieämnet etablerades vid ett antal universitet och företrädades både av historiker och av jurister. Deras forskningsämnen omfattade allt ud perioder från »early modern history« till »post modern time«. I Sverige är det främst Per Stjernquist och Rolf Nygren som hämtat inspiration från Willard Hursts idéer.

Det finns emellertid en annan del av den rättshistoriska forskningen som påverkat den nordiska, och det är kulturforskningen, legal culture.

Lawrence M. Friedman vid Stanfordinstitutet i Californien, elev till Willard Hurst, har genom flera av sina arbeten (*Total Justice*, *Republic of Choice*, *History of American Law*) tillsammans med flera av sina kolleger identifierat den amerikanska rättskulturen, professionaliseringsforskningen och de rättsliga aktörerna. Rättshistorien har därigenom i USA bidragit till att ge juristerna en kulturell identitet. Jag tror att det är mera detta fenomen, denna syn på rättshistorien och rättshistoriens uppgift än de enskilda forskarna i USA som nordiska rättshistoriker, inklusive mig själv, har tagit intryck av beträffande synen på våra arbetsuppgifter. Till detta rättskulturella intresse hör interdisciplinära infallsvinklar genom två under de senaste tio åren utvecklade disciplinerna rättsikonografi och »law and literature«. Både Ditlev (Holberg og juristerne) och jag (Strindberg och advokaterna) har lämnat bidrag till den sistnämnda litteraturformen.

Nordens rättshistoriker har samtidigt, betydligt mer än andra juristgrupper, kontinuerligt haft kollegiala kontakter med det tyskspråkiga Europas rättshistoriker. Regelbundna kontakter med kolleger vid de tyska rättshistorikerdagarna, studiebesök hos professor Sten Gagnérs seminarium i München, diskurser med forskarna vid Max Planck institutet i Frankfurt och deltagande i Hans Hattenhauers »Wochen-

endeseminarier« i Kiel är bara några exempel på de vitala kontakter som danska, svenska och finska rättshistoriker regelbundet haft med våra tyska kolleger de senaste decennierna.

1990-talets första hälft har för Europas jurister inneburit något av en identitetskris. Ett stilla uppvaknande ur rättspositivismen och en strikt nationell rättskultur samt identifierandet av nya överstatliga regelsystem och europeiska konventioner har skapat helt nya uppgifter för rättsvetenskapen och därmed också för rättshistorikerna.

Vi har också aktualiserat den fundamentala frågan: För vem arbetar vi rättshistoriker – egentligen? Det finns de som menar, att rättshistorien i dag främst tillhör humanvetenskaperna, ett av historieämnena – och därigenom mer bör luta sig mot historiker, socialhistoriker och sociologer. En annan grupp, till vilken Ditlev hör, ser rättshistorien i Jens Ulf Jørgensens termer som en »Gesamtkunst« med en fot i den juridiska och en fot i den humanistiska världen. Det finns också de, och dit räknar jag mig själv, som alltmer ser rättshistorikernas yrkesroll som identitetsskapare och kulturförvaltare både i förhållande till juriststudenterna och för kollegerna i den juridiska fakulteten. Rättshistorikernas uppgift är att bidra till att utbilda goda jurister och att bidra till utvecklingen av en modern rättsvetenskap.

Det historiska argumentet som ett rättsligt argument blir med denna utgångspunkt också ett rättspolitiskt argument. Rättshistorien blir än en gång, som tidigare under 1800-talet, ett ämne med rättspolitiska dimensioner. Den juridiska nutidshistorien, *Juristische Zeitgeschichte*, har i Tyskland utforskat »die Bewältigung der Vergangenheit«, dvs. det tyska vetenskapssamhällets uppgörelse med det nära förflutna. Rättsförhållandena i Det tredje riket och i DDR har identifierat emotionella integritetsproblem och juristernas anpassning och etiska dilemma i förhållande till den politiska kulturen. Ditlevs bok om det danska »Retsopgøret«, Henrik Stevnsborgs om den danska polisen under »Besættelsen«,

och Heikki Ylikangas' om Tammerfors-uppgörelsen under befrielsekriget är alla exempel på dessa rättspolitiskt färgade forskningsuppgifter. Samtliga dessa arbeten kan dock mer karaktäriseras som politisk historia och förvaltningshistoria än som rättshistoria.

Ett annat exempel på identitetsskapande rättshistorisk forskning är den om rättsvetenskapens historia. På samma sätt som »history of science«, idé och lärdomshistoria, blivit ett viktigt forskningsområde har rättsvetenskapens historia blivit ett angeläget forskningsområde. Dieter Simons antologi »Rechtswissenschaft in der Bonner-Republik« (1994) är ett betydande exempel på denna forskningsinriktning som sätter nutidshistoriska perspektiv på den rättsvetenskapliga forskningen. Ditlev utsände för några år sedan en översikt över den danska rättsvetenskapens historia, i svensk rättshistorisk forskning har Bo Lindberg, Jan-Olof Sundell, Christian Häthén och Marie Sandström lämnat bidrag. Lars Björnes forskning kring nordiska rättskällor och rättsvetenskapens historia har lämnat viktiga encyklopediska, konkreta och betydelsefulla resultat. Också Lars Björnes elev Päivi Paasto har i sin avhandling om strukturen av äganderättsbegreppet i 1700-talets svensk-finska juridiska doktrin behandlat ett viktigt område i den juridiska vetenskapshistorien. Generellt sett står hela detta forskningsområde emellertid fortfarande i sin linda. Det utgör ett utomordentligt angeläget forskningsområde och inrymmer gemensamma intressanta forskningsuppgifter för nordiska rättshistoriker.

Undervisning i rättshistoria

Finns det något ämne inom juridisk fakultet, som mer än rättshistoria ständigt har fått legitimera sin existens? Har den rättspositivistiska dominansen präglat rättsvetenskapen, har utilitarism och pragmatism präglat utbildningspolitiken. Rättshistorieämnet har inte haft en självklar position

vid de nordiska juridiska fakulteterna. Ämnet har tvingats på defensiven. Undervisningen har emellertid mer än många andra ämnen tvingats till omprövning och förändring. Den yttre rättshistorien spelar fortfarande genom rättskällevärdet på de flesta platser en central roll i undervisningen. Institutshistorien, som länge traditionellt beskrivits diakront, encyklopediskt, och därmed mer givit läroböckerna i rättshistoria karaktär av handböcker, har efter hand men fått en exemplarisk, synkron, (Vorverständnis-) karaktär.

Rättshistorieämnet tillhör också de ämnen inom juridisk fakultet som tidigt internationaliserats både till form och innehåll. Erik Anners och Ole Fenger samt Gudmund Sandvik lämnade alla på 1970-80-talen bidrag till kurslitteraturen. Ditlevs bok »Romersk rätt och europeisk rättsutveckling« har både med sina belysande textexempel och till sitt innehåll kontinentala förebilder. Behovet av ett sådant läromedel har visat sig i de nordiska översättningar, som detta arbete har blivit föremål för.

Samtidigt har under senare år utkommit ett antal arbeten på engelska (ex.vis Hein Kötz, R.C. van Caenegem, Manlio Bellomo, Peter Stein) som allt bättre lämpar sig för en internationaliserad undervisning i rättshistoria. Uppsala har visat vägen för denna internationella väg till kunskap. I Uppsala är all kurslitteratur på engelska.

Kortare presentationer av ett modernt europeiskt rättshistoriskt forskningsläge och av europeisk rättskultur har nyligen utkommit både i Finland (Pia Letto-Vanamo, Oikeuden Eurooppa) och i Sverige (Stig Strömholm, Europa och rätten).

På samma sätt som *ius commune* under medeltiden kompletterade den nationella *ius proprium* har romersk rätt och europeisk rättsutveckling kompletterat den nationella rättshistorien. Vi har i alla de nordiska länderna läroböcker i dansk, finsk, norsk och svensk rättshistoria, i flera fall läromedel som bygger på föreläsningar, äldre kompendier och översikter. Det vi saknar, och det är en uppgift som vi sna-

rast borde gripa oss an, är att författa en nordisk rättshistoria.

Lars Björne har i sitt redan nämnda nyligen utkomna arbete »Patrioter och institutionalister. Nordisk rättsvetenskap före 1815« anslagit ett ackord som det finns anledning att utveckla. Med den moderna regionaliseringspolitik som i dag präglar Europa finns det enligt min mening all anledning att ge dagens jurister det nordiska – inklusive det baltiska – perspektivet på nordisk rättskultur och nordiska rättstraditioner.

Nordisk rättshistorisk forskning

Om något är dagens nordiska rättshistoriska forskning en spegelbild av den internationella, den västeuropeiska och amerikanska. I dag är det den andra efterkrigsgenerationen rättshistoriker som dominerar forskarscenen, och den tredje generationen är i antågande. Generellt sett har de nordiska rättshistorikerna sedan ett kvarts sekel lämnat medeltiden bakom sig. Från rättshistorieprofessorernas tillkomst vid seklets början och fram till 1960-talets mitt dominerade medeltidsforskningen. Arvet från den historiska skolan levde kvar, varje svensk rättshistoriker såg – som Gösta Hasselberg noterade – en ära i att till någon del korrigera eller komplettera Carl Johan Schlyter, lagutgivaren och ikonen för den historiska skolan i Sverige. Efter Ole Fenger har Elsa Sjöholm med sitt arbete om de svenska medeltidslagarna lockat till debatt men knappast till vidare forskning. I monografins form har därutöver endast Gösta Åqvist (Kungen och rätten) och Gabriela Bjarne Larsson (Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige) under senare år gripit sig an medeltida rättsproblem.

I dag har de nordiska rättshistorikernas forskning tyngdpunkten i den nya tidens rättsproblem. Främst har rättshistorikerna ägnat intresse åt två perioder, 1600- och 1800-talen,

dvs. då receptionen av kontinentaleuropeiskt idegods var särskilt märkbar. Den svenska stormaktstidens rättsproblem har undersökts av Lars Björne, Pia Letto-Vanamo och Anu Pylkkänen, Bo Lindberg, Claes Peterson och mig själv, den danska enväldesperiodens rättstillämpning av bl.a. Ditlev och Mons Nygård. På motsvarande sätt har den tyska Savignyforskningen lockat nordiska epigoner. Den historiska skolan i Norden har förutom av Ditlev behandlats av exempelvis Hannu Tapani Klami, Marie Sandström och Elsa Sjöholm.

Historikerna, som det senaste kvartseket alltmer intresserat sig för det rättsliga källmaterialet har också lämnat viktiga bidrag till den rättshistoriska forskningen. Häxforskningen har alltsedan Bengt Ankarloos avhandling 1972 haft en närmast epidemisk utbredning i alla nordiska länder. Bland rättshistorikerna har – igen förutom Ditlev – Gudmund Sandvik, Rolf Nygren och Heikki Ylikangas haft ena foten i den socialhistoriska forskningen, där framför allt i Sverige Eva Österberg, Jan Sundin, Marja Taussi Sjöberg och Rudolf Thunander, i Danmark Jens Christian V. Johansen och Sølvi Sogner i Norge alla gjort betydande insatser.

Ett annat exempel på rättshistorisk forskning som tagit intryck både av kultur- och beteendevetenskaperna är forskningen om de juridiska yrkesrollerna, främst domare och advokater. Här har både aktörsperspektiv, kollektivbiografiska (David Gaunt) och sociologiska (Margareta Bertilsson) infallsvinklar använts, men därutöver i hög grad ett normativt synsätt. Både Pia Letto-Vanamo och jag själv har i våra forskningar kring advokater, domar- och domstolskultur utgått från rättsliga normer och regelverk. Denna form av forskning om »the legal profession« har också kunnat bidra till att tydliggöra juristernas identitet i yrkesrollen.

Själv upplever jag bland mina kolleger i Norden i dag en tydlig spännvidd i positioneringen av forskningsuppgifterna. I Sverige står både Claes Peterson och jag medvetet placerade inom det rättsvetenskapliga paradigmet. Forsk-

ningsuppgifterna är hos Claes klart formulerade inom rättsdogmatiken närmast på gränsen till den praktiska filosofin. Rolf Nygren i Uppsala har å andra sidan har formulerat ett »utanförskap« i förhållande till rättsvetenskapen. Rolf har i stället koncentrerat sitt forskningsområde till rättens roll inom samhällsvetenskaperna. Han har närmat sig kolleger i andra ämnen, både humanistiska och beteendevetenskapliga och hans seminarium är närmast att betrakta som ett tvärvetenskapligt seminarium, där doktoranderna får uppleva spännande kulturmöten, men där juristkollegerna ibland har svårt att känna sig hemma.

Den rättsvetenskapliga och rättspolitiska diskursen blir i det först nämnda exemplet en fråga mellan fakultetens ledamöter i det andra en del av en tvärvetenskaplig diskurs. Här om kan man ha olika uppfattningar. Personligen tror jag mer på den första modellen. Den är identitetsskapande och skapar också förutsättningar för en forskningsinformativ dialog med de praktiserande juristerna. (Exempel på detta är FRN-projektet Rättens rötter och Domstolsverkets DIC-projekt.)

Några konkreta visioner

Vilka förutsättningar har den nordiska rättshistoriska forskningen inför framtiden? En mycket viktig, närmast över-skuggande uppgift är att generera en yngre generation av rättshistoriska forskare som kan ta över efter den nuvarande generationen. Detta problem har identifierats i Tyskland och håller där på att bli ett akut problem för ämnet. Förhållandena är också långt ifrån idealiska i de nordiska länderna.

I Norge har professuren i Bergen inte återbesatts efter Mons Nygård, i Oslo är tjänsten efter Gudmund Sandvik under tillsättning. I Danmark kommer inom överskådlig tid professuren i Århus att utlysas efter Ole Fenger. I Sverige är de tre professurerna troligen tillsatta för överskådlig tid

framåt. Först år 2004 uppstår frågan om återbesättande av rättshistorieprofessuren i Lund. Med tanke på den ständiga konkurrensen mellan ämnena inom fakulteten är naturligtvis återbesättning av professorer betingad av tillgången på kompetenta sökande. Och rekryteringen är i sin tur betingad av tillgången på sluttjänster i ämnet. Det är något av en »moment 22«-situation. Därtill kommer att man vid de nyinrättade juristutbildningarna i Umeå och Göteborg successivt bygger upp nya juridiska fakulteter. I dessa båda fall är det inte aktuellt att inrätta tjänster i rättshistoria, närmast beroende på att man där inte lyckats (velat?) formulera en självständig rättshistorisk profil.

I Linköping har man medvetet sökt att inom de positiva ämnena främst civilrätten efter tysk modell skapa tjänster i två ämnen (rättsteori och civilrätt). I Finland finns tre professorer i Helsingfors, Åbo och Rovaniemi. För det nordiska och europeiska samarbetet är det angeläget att innehavarna behärskar skandinaviska språk, för att därigenom reducera de svåra språkbarriärerna. Lars Björnes och Pia Letto-Vanamos nordiskt orienterade forskningsprofil är för i dagens situation av stort värde för samarbete med och samverkan mellan de nordiska kollegerna.

Att initiera och skapa förutsättningar för unga rätthistoriker är således ett viktigt mål. Institutet för rättshistorisk forskning i Stockholm (Olinska stiftelsen), som 1997 kan se tillbaka på en 50 årig verksamhet har till ändamål att gynna och stimulera svensk rättshistorisk forskning. Med en extensiv tolkning av stadgarnas ändamålsbestämmelse inrymmer också finsk rättshistorisk forskning, i vart fall för tiden före 1809. Därjämte har institutet utöver stipendie- och publiceringsverksamhet regelbundet arrangerat symposier med främst nordiska men även internationella rättshistoriker.

Institutets strategi är emellertid att utifrån ett svenskt perspektiv satsa på nordisk rättshistorisk forskning i vilken även Östersjöländernas rättshistoriker inbegripes. De nordiska ländernas rättshistoriker har i dag ett välutvecklat

nätverk. Rättshistorikerna i Lund och Köpenhamn träffas regelbundet till gemensamma seminarier, om inte isläget lägger hinder i vägen. Kontakter finns också mellan kollegerna i Uppsala och Åbo och på senare tid också mellan Helsingfors och Tartu.

Den allmänpolitiska utvecklingen i Östersjöområdet och vikten av framtida rättshistoriska nordiska projekt skapar sammantaget ett behov av en fastare struktur för detta arbete. Vore det inte lämpligt att nu realisera de sedan länge väckta tankarna på ett Nordiskt Rättshistoriskt Sällskap – inte ett Döda poeters sällskap men ett sällskap med förebilder i de som exempelvis de nordiska processualisterna skapat och som verkar inom sedan ett årtionde tillbaka.

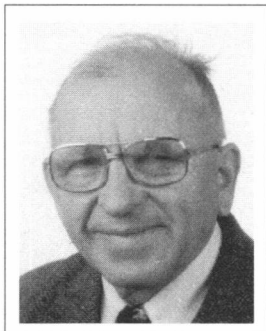
Ditlev, som varit den resande ambassadören i dansk, nordisk, europeisk och numera även kinesisk rättshistoria, föreslår jag härmed som »formand« i detta nordiska sällskap, som jag härmed anser på nytt vara konstituerat.

Så har denna översikt över det nordiska rättshistorieämnet och dess aktörer mynnat ut i ett konkret förslag. Det lägges härmed inför Ditlevs ömsom kritiska och satiriska ömsom positiva och konstruktiva skärskådan.

»Til lykke« med födelsedagen – och med det pånyttfödda sällskapet!

Europäische Rechtsgeschichte – Probleme und Aufgaben –

Hans Hattenhauer

Die Rechtsgeschichte scheint bei oberflächlicher Betrachtung ein Nebenfach der allgemeinen Geschichtswissenschaft zu sein. Wie Kunsthistoriker, Kirchenhistoriker, Landeshistoriker etc. bedienen die Rechtshistoriker danach ein Spezialinteresse als eine Art Nebengebiet der allgemeinen Geschichte, für welche die philosophischen Fakultäten zuständig sind. Daß es dieses Spezialgebiet gibt, scheint danach erwünscht, zumal sich auch in den Historischen Seminaren die Spezialisierung immer weiter ausgebreitet hat. Man kann dort heute weder von einem Studenten noch oft auch von einem Fachgelehrten einen fundierten Überblick über alle Epochen der europäischen Geschichte erwarten.

Angesichts dieses Spezialistentums wird leicht unterstellt, daß alle Forscher aller historischen Fachgebiete sich grundsätzlich von derselben Fragestellung leiten lassen und im wesentlichen dieselben Methoden anwenden. Rankes Frage »Wie es eigentlich gewesen ist« und der Satz »Geschichte ist die Summe des uns heute Merkwürdigen« leitet nach dieser Unterstellung mithin auch die Juristenhistoriker. Gelegentlich fällt aber auf, daß die Kollegen in den Juristischen Fakultäten etwas aus der Art schlagen und manchmal sogar

amateurhaft vorgehen, daß ihre Doktoranden dünnere Arbeiten vorlegen, wogegen bei den »richtigen« Historikern heute schon Magisterarbeiten aufwendiger und gründlicher auszufallen pflegen.

Das verführt die Philologen dann leicht zu einer skeptischen Haltung gegenüber den Juristen, die sie eher für gute Juristen halten, während diese von ihren Juristenkollegen gelegentlich als gute Historiker eingeschätzt werden. Daß es hier jedoch einen qualitativen Unterschied gibt, merken zuerst die Rechtshistoriker selbst. Werden sie von den Fachhistorikern zu Kolloquien eingeladen, rangieren ihre Beiträge am Schluß der Tagesordnung; sollen sie dagegen vor Juristen vortragen, weist man ihnen das Eingangsreferat zu, um danach das geltende Recht zu behandeln.

Daß man in Deutschland als Rechtshistoriker zwischen den Stühlen der Methoden sitzt und in der Tat manchmal nicht über das Niveau dessen hinauskommt, was bei den Philologen dem Urteil des Dilettantismus verfällt, trägt sich, zumal in den Jugendjahren eines Rechtshistorikerlebens, nicht immer leicht. Manche von ihnen entziehen sich diesem Joch durch äußerste Spezialisierung. Andere flüchten in das geltende Recht, fangen in jungen Jahren mit der Rechtsgeschichte an, um sich nach dem ersten Ruf beispielsweise nur noch dem Familienrecht zuzuwenden oder sich in das akademische Management zu flüchten. Solchen Erscheinungen liegt wohl die Tatsache zugrunde, daß sich auch manche Rechtshistoriker nicht der Andersartigkeit ihrer Fragestellung bewußt sind.

Der Rechtshistoriker fragt nämlich nicht, wie es eigentlich gewesen ist. Er wird im Unterschied zu dem Kollegen Fachhistoriker vom praktischen Bedarf des geltenden Rechts zum Arbeiten gebracht und fragt »Warum es so geworden ist.« Er leistet Hilfsdienste für die Arbeit am geltenden Recht, ist Hilfswissenschaftler und muß gelegentlich als Kritiker die Selbstverständlichkeiten der Rechtspraxis seiner Zeit mit Hilfe historischer Erfahrung in Frage stellen. Wenn unser

Idol Savigny auch heftig dagegen protestiert und Rechtsgeschichte um ihrer selbst willen zu treiben verordnet hat, ist uns dennoch die Rechtsgeschichte auf weite Strecken eine »historisch-politische Beispielsammlung«.

Deshalb ist die oft wiederholte, angeblich geistreiche Behauptung, man könne aus der Geschichte nur lernen, daß man aus der Geschichte nichts lernen kann, für den Rechtshistoriker eine unannehmbare Torheit; sie entzöge seiner Arbeit den Boden unter den Füßen, wenn sie zuträfe. Wir lesen im preußischen Allgemeinen Landrecht und im *Corpus Iuris* und fragen nach der Weisheit der Alten als hilfreichem Vermächtnis für die Gegenwart.

Dieser andere Auftrag der Rechtsgeschichte verlangt von uns, daß wir grundsätzlich 2000 Jahre überblicken und betreuen können sollen. Ich habe den Eindruck, daß wir Rechtshistoriker dadurch ein festeres Fundament als die Fachhistoriker besitzen, so daß wir unsere Arbeit nicht so leicht den politischen Moden preisgeben. Das den Juristen in Fleisch und Blut eingegangene Normbewußtsein prägt den Stil auch der Rechtshistoriker, verengt zwar, aber konkretisiert auch ihre Fragestellung und Arbeitsweise im Vergleich zu jener der Fachhistoriker.

Man sollte nicht vergessen, daß die führenden Häupter der Geschichtswissenschaft bis zum Jahre 1989 die deutsche Wiedervereinigung munter preisgegeben hatten, wogegen die Juristen, zumal das Bundesverfassungsgericht, am Gebot der Wiedervereinigung festgehalten haben, weil Geschichte und Norm des Grundgesetzes sie dazu nötigten. Juristen sind in der Regel konservative Leute, so auch die Rechtshistoriker, und man kann ihnen nur relativ selten den Vorwurf des Mißbrauchs der Rechtsgeschichte für politische Zwecke machen. Insgesamt werden an den Rechtshistoriker von seinen Juristenkollegen wie von ihm selbst andere Ansprüche gestellt, als dies bei den Historikern der Fall ist. Wir arbeiten sachnäher, doch hat dies einen Nachteil, den wir auch in einem langen Gelehrtenleben in der Konkurrenz mit den Spe-

zialisten der Schwesternfakultät niemals ganz ausbessern können: wir sind zuerst Juristen.

Juristen als Historiker

Was aber ist und wie wird man Rechtshistoriker? Hier ist zuerst vom Sonderfall der deutschen Rechtsgeschichtsforschung zu reden. Es ist nach unserem Dafürhalten ein Glücksfall, den meine deutschen Kollegen und ich nie aufgeben werden, daß bei uns nur ein Jurist Rechtshistoriker werden kann. Sein berufliches Standbein hat der rechtshistorisch interessierte Student im Recht und begnügt sich vorläufig und nur nebenher mit seinem Interesse an historischer Arbeit, das er von der Schule mitgebracht hat und das wir Professoren in unseren Vorlesungen und Seminaren zu vertiefen suchen.

Wir Fachvertreter müssen die Rechtsgeschichte mit missionarischem Eifer lehren und stets auf der Suche nach guten Schülern sein. Denn man kann auch ohne Rechtsgeschichte sein Examen gut bestehen. Die Zeiten, in denen wir bei unseren Fakultätskollegen eine selbstverständliche Überzeugung von der Notwendigkeit des Faches Rechtsgeschichte voraussetzen konnten, sind längst vorbei. So stehen wir bei Kollegen und Studenten mit unserem Forschungsgegenstand immer mit dem Rücken an der Wand und leben von dem Eifer und der Leidenschaft, womit wir unsere eigene Faszination auf unsere Schüler übertragen können.

Dabei dürfen wir diese nicht überfordern. Sie müssen vor allem ihre Scheine im geltenden Recht erwerben, sich hauptsächlich dort bewähren und dürfen sich danach bei der Rechtsgeschichte erholen. Dabei kommt es oft zu erstaunlich guten Leistungen unserer Seminarteilnehmer. Tatsächlich kann man feststellen, daß die mit einer rechtshistorischen Arbeit promovierenden Juristen besonders gute Berufskarrieren machen.

Das juristische Mittelmaß und die Bildungsreservisten verirren sich selten an die Lehrstühle der Rechtshistoriker oder gehen bald wieder davon. So kann ich gelegentlich sogar ein Seminar mit einem Thema aus dem Mittelalter anbieten und Grundkenntnisse im Lateinischen voraussetzen, das das Interesse der Studenten findet.

Der Ausbildungsgang der Juristen erfordert es, daß die Zeit der Promotion nach dem Studium knapp bemessen sein muß. Ich verlange von meinen Doktoranden, daß sie ein bis eineinhalb Jahre ihres Lebens ohne Ablenkungen der Dissertation opfern; gegebenenfalls begrenze ich im Laufe der Arbeit das Thema, damit dieser Zeitrahmen nicht überzogen wird. Dabei müssen sich unsere Doktoranden das methodische Rüstzeug bei der Arbeit beschaffen, müssen es lernen, Archivalien zu lesen, historische Hilfsmittel anzuwenden, Quellen aufzutun etc., obwohl sie im Unterschied zu den Studenten der Geschichtswissenschaft dazu niemals in besonderen Kursen angeleitet worden sind.

Wenn sich ein Begabter danach hauptamtlich der Rechtsgeschichte widmen will, folgt die Habilitationszeit. Dabei kann er sich nicht auf die Produktion rechtshistorischer Arbeiten beschränken, sondern muß auch Arbeiten zum geltenden Recht veröffentlichen. Neuerdings ist es sogar ratsam, daß der Habilitand nach einer guten Dissertation zur Rechtsgeschichte seine Habilitationsschrift zum geltenden Recht schreibt, dann aber mit einem umfangreichen rechtshistorischen Teil. Bei den Bewerbungen des Rechtshistorikers fragen die Fakultäten in Berufungsverfahren heute mehr denn je nach seiner Leistungskraft im geltenden Recht. Der deutsche Rechtshistoriker muß in der Regel die Hälfte seiner Lehrverpflichtungen durch Vorlesungen zum geltenden Recht abdiene und prüft im Examen fast nur dieses.

Daß die deutschen Rechtshistoriker auf beiden Schultern tragen müssen, macht ihren Beruf im Vergleich zu dem der reinen Rechtshistoriker des europäischen und weiteren Auslands zwar schwerer, dafür aber auch attraktiver. Die Zahl

der Lehrstühle, auf die sich zum Beispiel ein österreichischer reiner Rechtshistoriker bewerben kann, liegt bei etwa fünf bis zehn, hat er außerdem eine *venia* im geltenden Recht, verbessern sich seine Berufschancen auf dem deutschen Markt, d. h. um etwa das Zehnfache.

Außerdem genießt ein Rechtshistoriker, der auch Übungen im BGB hält und Zivilrecht im Examen prüft, etwa das Ansehen eines Religionslehrers, der an der Schule auch Mathematik unterrichtet. Das Berufsrisiko ist weitaus geringer als das des Fachhistorikers, weil er auch im geltenden Recht ausgewiesen ist. Deutsche Rechtshistoriker sind daher keine Sozialfälle und in ihren Fakultäten keine Professoren zweiter Klasse. Falls es mit dem Lehrstuhl nichts wird, können sie als Anwälte oder Richter noch gute Karrieren machen. Der Preis, den sie dafür zahlen, ist die Zwitterstellung zwischen den Disziplinen.

Außerhalb Deutschlands hat die Rechtsgeschichte ein anderes Gesicht. Es gibt Wissenschaftslandschaften, wo der Rechtshistoriker zwar Jurist ist, aber allein die Rechtsgeschichte vertreten darf. Es gibt Länder, in denen der Rechtshistoriker nicht einmal Jurist zu sein braucht. Wer sich etwa auf der British Legal History Conference umsieht, trifft dort nur gelegentlich einen ausgewiesenen Juristen. Man erkennt ihn sofort an der Fragestellung und juristischen Darstellungstechnik. Die Mehrzahl der Rechtshistoriker kommt dort aus der Geschichtswissenschaft.

Diese Nichtjuristen sind begeisterte Sozialwissenschaftler, die ihre Freude an der Farbigkeit der erforschten Urteile haben, ohne aber zum juristischen Kern der Sache und zu einer juristischen Fragestellung vordringen zu können oder zu wollen. Sie erkennen auch nur schwer, daß Gerichtsverfahren den Bürger immer in einer Ausnahmesituation und nicht in seiner Normallage zeigen.

Natürlich können die Juristenrechtshistoriker es nur begrüßen, wenn sich die Fachhistoriker mit Rechtsfragen befassen. In Deutschland begegnet man ihnen besonders auf

dem Gebiet der Verfassungsgeschichte und trifft sie im Zivilrecht nur selten an. Vielleicht wird und muß sich das ändern, wenn die Lehrstühle für Rechtsgeschichte von den Fachkollegen des geltenden Rechts beschlagnahmt und umgewidmet werden, zumal wo die Rechtshistoriker der doppelten Herausforderung ihres Faches nicht gewachsen und nicht in der Lage sind, ihre Daseinsberechtigung überzeugend zu beweisen.

Forschungsfeld Europa

Damit ist bereits angedeutet, wie vielfarbig das Bild der Rechtsgeschichte *sub specie Europae* ist. Zum Europabegriff braucht hier nichts gesagt zu werden. Er ist äußerst umstritten und erlangt nur dann scheinbare Eindeutigkeit, wenn man aus großer Entfernung, etwa von China oder Indien, nach Europa blickt. Wir wissen alle, daß Europa nicht geographisch, sondern allein historisch definierbar ist. Europa ist in der Geschichte geworden, gewachsen und kann in der Geschichte schrumpfen und vergehen.

Der in dieser Tatsache liegenden Herausforderung an die Europäer sind jedenfalls wir Historiker uns bewußt. Zur Klarstellung muß ich hinzufügen, daß Europa für mich wie für die Mehrheit der abendländischen Juristen das lateinische Europa, das Europa des *Corpus Iuris* und seines *ius commune* ist. Es reicht so weit, wie Rom als Imperium und Kirche seine Idee und Sprache hat ausbreiten können. Moskau aber ist von Byzanz geprägt und nicht von Rom, wie übrigens auch Athen. Europa werden wir erst gerecht, wenn wir diese Verwurzelung in Rom einschließlich der uralten Polarität von Okzident und Orient klar erkennen.

Denn Europa hat einen eigenen Rechtsbegriff, in dem es sich vom Osten fundamental unterscheidet. Er gründet sich zugleich auf Rom wie das Evangelium und besteht in dem Dualismus von Glauben und Recht. Er hat seine klassische

Formulierung in dem Wort Jesu gefunden (Matth. 22,21): »Gebt dem Kaiser, was des Kaisers ist, und Gott, was Gottes ist.« Damit ist ein Bekenntnis formuliert, auf das sich das gesamte römisch-westkirchlich-europäische Recht bis heute gründet. Während in den großen Kulturen des Orients der Mullah wie der Rabbi zugleich Theologe und Jurist ist, während dort nur das von Gott Geoffenbarte als einzige Rechtsquelle gilt, das folglich nur von Theologen-Juristen ausgelegt werden kann, steht in Europa der Theologe neben dem gleichberechtigten Juristen, das *sacerdotium* neben dem *imperium*, das *ius divinum* neben dem *ius humanum*, die Kirche neben dem Rathaus, liegt die Bibel neben dem *Corpus Iuris*.

Wir lehren seit den Zeiten Livii und Jesu, daß es neben dem göttlich geoffenbarten heiligen Recht ein von den Menschen geschaffenes Recht gibt, daß Menschen *nova iura facere* können und Gott gar nichts dagegen hat, sondern es sogar so haben will. Die europäische Rechtswelt hat wie eine Ellipse zwei Brennpunkte: geoffenbartes und gemachtes Recht, Menschenrechte und Gottesrecht, Bundesverfassungsgericht und Parlament. Darin besteht die Einheit des europäischen Rechtsbegriffs und seine Europa von anderen Rechtskulturen unterscheidende Einmaligkeit.

Auf der Grundlage dieses gemeineuropäischen Rechtsbegriffs kann man trotz unterschiedlichen beruflichen Zugangs zur Rechtsgeschichte sehr wohl gemeinsam forschen. Eine »Europäische Rechtsgeschichte« ist als solche also möglich, und das ist bereits sehr viel.

Andererseits verhält es sich mit dem europäischen Recht nicht anders als mit Europa selbst. Dieser Kontinent überrascht selbst altgediente Europäer immer wieder durch seine kulturelle, sprachliche, historische Vielfalt. Wo sonst in der Welt kann man in drei Stunden Bahnfahrt mehrere Kulturlandschaften durchqueren? In jeder aber gibt es ein ihr eigenes Recht, das sich von dem des Nachbarlandes deutlich unterscheiden kann. In jeder gibt es eine eigene Juristenausbil-

dung, eigene Universitätstradition, eigene Rechtsgeschichte.

Uns alle – auch die Engländer – hat das römische Recht geprägt. Es ist bis heute das den meisten unbewußt bleibende, dennoch solide Fundament der vielen nationalen Rechtskulturen. Aber es wird doch wiederum von deren Eigenart mitgeprägt. So kann man überspitzt behaupten, daß es »das« *ius commune* nicht gibt, sondern das gemeineuropäische römische Recht ein Inbegriff von *ius commune germanicum, hungaricum, britannicum, hispanicum* etc. ist. So erlebte Europa beispielsweise beim Übergang zur Neuzeit den Kampf zwischen *mos italicus* und *mos gallicus*, zwei Arten des *ius commune* von unterschiedlicher nationaler Prägung. Später herrschten das niederländische gemeine Recht und der deutsche *usus modernus pandectarum*. Man braucht nicht lange auszuführen, daß die konfessionelle Spaltung dem *ius commune*, das es trotz allem blieb, unterschiedliche nationale Eigenarten zugefügt hat. Europa bestand und wird bestehen aus Nationen mit vielerlei geschichtlichen und rechtshistorischen Besonderheiten. Darin liegt die Hauptschwierigkeit, wenn man von einer europäischen Rechtsgeschichte reden will. Ist das Glas nun halbvoll oder ist es halbleer?

Welche der beiden Fragen wir stellen, entscheiden wir selbst heute und hier. Dabei werden und müssen die Fragen unterschiedlich ausfallen, und das ist gut so – gut europäisch. Der eine wird mehr den Nationalcharakter des Rechts betonen, der andere das *ius commune europaeum* herausstellen. Die Erforschung der Europäischen Rechtsgeschichte als solche darf den bereits vorhandenen historischen Disziplinen ihr Daseinsrecht nicht bestreiten, muß vielmehr zum bereits Vorhandenen hinzukommen. Es wird und muß weiter Orts- und Landesgeschichtsforschung sowie Nationalgeschichte im herkömmlichen Sinne geben. Da Europa sich in den politischen Ordnungen von Ort, Landschaft, Nation und Kontinent darstellt, wird und muß es auch für jeden dieser Räume eine eigene Geschichtsbetrachtung geben.

Zwar gibt es heute Stimmen, die nur zwei Ebenen als künftig überlebenskräftig voraussagen – Europa und die Regionen –, und der Mittelebene Nation ihr Daseinsrecht in Wirtschaft und Kultur absprechen. Im Recht aber wird diese Mittelebene Nation als Staat unverzichtbar bleiben und überleben. So wird man Rechtsgeschichte auch künftig lokal- und regionalgeschichtlich, national und europäisch erforschen müssen, im günstigsten Fall von denselben Forschern unter Vermeidung überzogener Spezialisierung.

Erfahrungen

Ich komme hier nicht ohne den Bericht meiner eigenen Erfahrungen aus. Ich habe mich zeit meines Lebens bemüht, das ganze Feld unserer Rechtsgeschichte zu bearbeiten. Überblickte ich dieses, anfangs auf das deutsche Recht beschränkte Interesse, muß ich mir selbst getrost und ohne Scham den Vorwurf des Dilettantismus machen. Ich habe in der Tat an der Rechtsgeschichte meine Freude gehabt. Daß man sich mit diesem breit angelegten Vorgehen Kritik einfängt und der echte Mediävist mit Recht bemängelt, der Autor habe diese oder jene neueste Forschung verschlafen, habe ich beschämt und dennoch getrost ertragen.

Dann näherte sich das Alter und die Aufgabe, daß ich rechtzeitig anfangen wollte, meine wissenschaftliche Ernte mit etwa 60 Jahren einzufahren. Welches Thema aber wählen, das mich selbst noch einmal gründlich herausforderte? Ich entschied mich etwa 1980 für einen Gegenstand, von dem ich bisher nichts wirklich Deutliches wußte. Meine Neugier trieb mich nach Europa, zumal ich soeben mit meinen Kollegen in Frankreich und England, Skandinavien und Spanien in Berührung kam und mich auch im Ostblock etwas umsehen konnte. Mein Europabild war zwar nicht auf Westeuropa beschränkt, doch war der Satz, auch Budapest und Prag seien europäische Städte, eher ein Lippenbekenntnis

als echte Erfahrung. Wie sollte man auch nach Böhmen, Budapest oder Dorpat fragen, wenn man sich dort nicht umsehen konnte? Der Gegenstand veränderte sich im Verlauf der Arbeit, etwa ein Jahr vor Abschluß des Manuskripts, als der Ostblock zerbröselte und Mittel- und Osteuropa wieder erfahrbar wurden.

Noch verwirrender war die Frage, was denn in eine »Europäische Rechtsgeschichte« hineingehört. Ich hatte mir ein kleines UTB-Bändchen vorgenommen. In jedem Fall wollte ich mich darauf beschränken, den Scheinwerfer über die Landkarte Europas kreisen zu lassen und immer nur dort anzuhalten, wo jeweils etwas Neues sich ereignete, in Spanien also bei den Westgoten, Mauren und im Goldenen Zeitalter, in Frankreich bei den Franken, dem Absolutismus und der Revolution, in Italien in der Zeit des Humanismus etc. Das Manuskript quoll auf, und ein Jahrzehnt ging darüber hin, obwohl ich diese auswählende Methode beibehielt, »Geschichten erzählte statt Geschichte«, wie ein kluger Kollege kommentierte.

Dankbar war ich dem weisen Juristen Feuerbach, dessen Erfahrung ich als Motto über mein Buch setzte:

»Wer viel umfassen will, darf sich kleiner Irrtümer nicht schämen; wer alles im Ganzen überdenkt, kann nicht alles im einzelnen ergründen, sondern muß über vieles nur hinwegstreifen, manches im Dunkeln lassen, anderes nur auf Treu und Glauben hinnehmen.«

Ich halte diesen Satz für eine gute Grundlage unserer heutigen Beschäftigung mit der europäischen Geschichte im allgemeinen und der europäischen Rechtsgeschichte im besonderen. Er hat mir aber wenig Schutz gewährt, als die kollegialen Fachleute mit der Kritik kamen. Vor allem ein Kollege ging hart mit mir ins Gericht. Das war mir bei der Vorbereitung der zweiten Auflage hilfreich, und auch bei der dritten, die in Vorbereitung ist, habe ich noch viele Fehler entdeckt oder nachgewiesen bekommen. Dank allen Kritikern!

Dennoch muß ich mir den berechtigten Vorwurf mangelnder Gründlichkeit auch weiterhin gefallen lassen.

Andere Kritik hatte dagegen europäischen Zuschnitt. Fast aus jedem Land kam die Klage, daß ich die dortigen Ereignisse zu knapp dargestellt hätte. Wie soll man auch einem stolzen Spanier klarmachen, daß Europa seinem Land vor allem die Kultur der Westgoten, den Islam und das Goldene Zeitalter verdankt? Er hat schließlich mehr und Wichtiges vorzuzeigen, wovon er berichtet haben möchte. Natürlich muß er mehr sagen, wenn er nationale Rechtsgeschichte vorträgt. Aber eine Europäische Rechtsgeschichte zwingt zum Weglassen.

Anderes beklagten deutsche Kollegen. Ich hätte eigentlich nur eine deutsche Rechtsgeschichte im europäischen Rahmen geschrieben und dabei die Franzosen und Engländer bevorzugt. Sie hatten recht, aber da läßt sich im Laufe der Zeit noch manches dem Ideal annähern.

Diese Kritik betrifft unser Grundproblem. Werden wir als Deutsche, Franzosen, Italiener etc. geboren und entdecken wir erst von dorthier Europa, dann bestimmt dies auch unsere rechtshistorische Fragestellung. Dann kommt es nur noch darauf an, ob wir uns auf diese vom nationalen Herkommen geprägte Sicht beschränken wollen oder ob wir anfangen, nun auch nach der europäischen Geschichte zu fragen. Ich kann die Frage nur für mich beantworten. Mich hat nach meinem Herkommen wie wissenschaftlichen Lebensweg trotz des europäischen Weitblicks meines akademischen Lehrers Hermann Krawinkel nun einmal zuerst die Frage nach dem deutschen Recht geprägt. Ich kann mich darüber erheben und eine weitere Sicht gewinnen wollen, kann diese enger aber auch als endgültig annehmen. Mich bestimmt die erstere Haltung. Ich möchte als deutscher Rechtshistoriker ein Europäer sein. Aber die Prägung durch die nationale Tradition wird damit nicht ausgelöscht. Man kann sogar behaupten, daß sie ein das Schiff Europa stabilisierender Ballast ist.

Hinzu kommt als eine weitere Schwierigkeit das uns alle behindernde Sprachproblem. Es ist offenbar, zwar fast unüberwindbar, bedarf aber eben deshalb hier keiner Erläuterung. Dazu kommt noch die Unterschiedlichkeit der Quellenlage. Natürlich hat man es als Rechtshistoriker nicht nur mit Gesetzestexten zu tun, aber auch diese sind in den Forschungsstätten unterschiedlich dicht verteilt. Es gibt wohl kein Institut, das alle europäischen Rechtsquellen vollständig versammeln kann, so reich unsere deutschen Institute auch immer sind. Aber das ist nur ein Teil des Problems, denn die Gesetze machen nur einen geringen Teil der für den Rechtshistoriker wichtigen Quellen aus. Wir brauchen also Quellensammlungen und müssen uns ganz im Sinne Feuerbachs mit dem begnügen und dem vertrauen, was andere darin untergebracht haben. Auf dem heimischen Quellenmarkt fühlt man sich zuständig. Was aber ist zu tun, wenn man eine Europäische Rechtsgeschichte schreiben und dies nicht nur als Auszug aus dem überaus hilfreichen Handbuch der Europäischen Geschichte tun will?

Bei dieser Frage angekommen, habe ich seinerzeit bei vielen ausländischen Kollegen angefragt und um Auskunft und Bibliographie der dortigen rechtshistorischen Quellensammlungen gebeten. Das Ergebnis war so unterschiedlich, wie es die Forschungslandschaft nun einmal ist. Am reichsten sind die Belgier, die auch den Deutschen an Fleiß beim Edieren und Erforschen ihrer Quellen überlegen sind. Bei den Holländern reicht es zu Vorlesungsmanuskripten. In Frankreich wiederum bleibt die reiche Forschung des 19. Jahrhunderts das wichtigste Reservoir, während die English Historical Documents ungemein viel auch für den Rechtshistoriker bieten. Bei den Deutschen ist die Sammlung »Geschichte in Quellen« eine unersetzliche Fundgrube, und auch die Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe hilft weiter. Insgesamt gibt es aber keine gleichmäßig reiche und nutzbare Sammlung rechtshistorischer Quellen in Europa. Die Vielfalt beginnt bereits bei der Quellenlage und hat große

Anstrengungen bei der Suche wie manche Überraschung beim Finden der Quellen zur Folge.

Notwendiger Pragmatismus

Wer angesichts dieses Notstands etwas Vollkommenes zustande bringen will, muß scheitern. In der Europäischen Rechtsgeschichtsschreibung gilt mehr noch als sonst der Erfahrungssatz, daß das Vollkommene der Feind des Guten ist. Auf Vollkommenheit angelegte Bücher bleiben zumeist ungeschrieben im Kopf ihrer Autoren stecken. Wenn wir in diesem Stück nicht bescheiden ans Werk gehen, wird es keine Fortschritte in der Darstellung der Europäischen Rechtsgeschichte geben. Dabei ist es doch unsere Aufgabe, dafür zu sorgen, daß jedenfalls die nächste Generation mehr europäisch und weniger national eingeengt fragen und antworten kann. Wir müssen den Mut haben, Unvollkommenes zur Diskussion zu stellen, uns – berechnete wie unberechnete – Kritik auf den Hals zu holen, uns gelegentlich sogar lächerlich zu machen. Das kann man eigentlich nur bei höheren Gelehrtenjahren wagen, wenn solche Schelte der Karriere nicht mehr schaden kann. Deshalb gilt es um so behutsamer vorzugehen, wenn sich jüngere Kollegen auf dieses Glatteis wagen.

Dafür ein Beispiel aus dem Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte. Michael Stolleis hat sich große Verdienste erworben durch Herausgabe des Buches »Juristen«. Ich hätte auf ein solches Buch im Rahmen meiner eigenen Arbeiten schon längst gern zurückgegriffen und habe es oft vermißt. Deshalb war ich auch einer der ersten, der es mit Freude in seinen Arbeitsapparat stellte, und ich benutze es gern und oft. Wie aber bringt man ein Buch zustande, in dem die großen Namen der europäischen und sogar der Weltrechtsgeschichte knapp und mit hilfreichen Hinweisen vorgestellt werden? Das dabei angewandte Verfahren wird

erkennbar, wenn man die Liste der 108 Mitarbeiter durchmustert. Der Herausgeber hat seine Mitarbeiter in allen Rechtskulturen gefunden. Wie sollte er auch anders vorgehen, wenn man den Raum von Sizilien bis Finnland, England bis Japan biographisch erfassen will? Wie aber kann man ein solches Buch davor bewahren, ungleichgewichtig zu werden und aus dem Einband zu platzen?

Es liegt auf der Hand, daß jede nationale Rechtsgeschichte ihre Heroen hat, die aber dennoch im Vergleich mit anderen eher zweitrangig wirken, weil sie in Europa keine Spuren hinterlassen haben. Läßt man also allen nationalen Mitarbeitern freie Hand beim Vorstellen ihrer Größen, kann leicht der Eindruck entstehen, daß das Zentrum europäischer Rechtswissenschaft zu allen Zeiten in Dorpat oder Veszprem gelegen hat. Diesen Gordischen Knoten hat man dem Vernehmen nach dadurch zerhauen, daß man den nationalen Mitarbeitern jeweils eine feste Zahl von vorzustellenden Juristen vorgab. Vermutlich hat man dabei auch bedacht, daß es mehr Franzosen als Norweger gab und gibt, so daß man diesen eine größere Zahl als jenen vorgeben mußte. Der »echte« Gelehrte kann über ein solches Verfahren nur den Kopf schütteln. Hier wird in der Tat die nationale Rechtswissenschaft auf das Prokrustesbett der europäischen *necessitas* gespannt, Statistik setzt der Erkenntnis Grenzen, und die Frage, wer insgesamt wirklich der Größte war, wird als unzulässig verworfen. Darf man so vorgehen? Man darf es nicht nur, sondern muß es tun. Dieses pragmatische Verfahren von *trial & error* ist der heute einzig gangbare Weg zur Erschließung der Europäischen Rechtsgeschichte. Es verhält sich mit solchen Büchern wie mit großen Schiffen, die erst mit Hilfe der Bugsierschiffe kritischer Kollegen wie des eigenen Weiterforschens nach vorn gebracht werden.

Denn daß kritisiert werden muß, ist unübersehbar. Ich darf noch einmal das schöne Buch von Stolleis als Beispiel heranziehen. In der Beschäftigung mit dem *mos gallicus* und

der Juristenfakultät zu Bourges stellten sich mir viele Fragen. Mir war vor allem aufgefallen, daß auf einem großem rechtshistorischen Kolloquium in Bourges im Oktober 1995 nicht ein einziger Vortrag über die Gelehrten des *mos gallicus* und die Verdienste der Fakultät zu Bourges gehalten wurde. Es gibt von Rechtshistorikern seit Fournier (1893) erst in neuester Zeit wieder Forschung zu einer Fakultät, die ein halbes Jahrhundert lang die Mitte der europäischen Jurisprudenz gewesen ist. Warum forschen die Franzosen nicht über Gothofredus und Brissonius?

Die Antwort scheint im französischen Nationalcharakter zu liegen. Gothofredus war ein Hugenotte und Emigrant, in französischen Augen ein Deserteur. Wie bei allen ausgewanderten Hugenotten macht man als rechter Franzose um ihn lieber einen Bogen. Brissonius wurde im Jahre 1591, obwohl Anhänger der Liga, in Paris von einer Gruppe seiner eigenen Partei gehenkt. Sich an diesen Justizmord zu erinnern, muß einem Franzosen schwerfallen. Blickt man nun in das neue biographische Buch, so sucht man das Stichwort »Bourges« im Register vergeblich, und es fehlen im Sachteil sowohl Dionysius Gothofredus wie Barnabas Brissonius.

Zu Gothofredus dem Jüngeren findet sich unter dem dort vorhandenen Namen von Jacobus Gothofredus dem Älteren zwar ein Verweis, der aber ins Leere führt. Im Ergebnis scheint also bei der Auswahl der Juristennamen des *mos gallicus* der französische Nationalcharakter die Präsentation mehr bestimmt zu haben, als es dem Herausgeber wie den Verfassern bewußt gewesen sein dürfte. War das zu vermeiden? Man muß es bezweifeln. Es geht in der europäischen Rechtsgeschichte ohne Irrtümer und Schief lagen nicht ab. Man muß also lernen zu beachten, daß jede nationale Rechtsgeschichte durch ihren Nationalcharakter geprägt ist und erst durch Anfragen aus dem Ausland im Prozeß der Europäisierung nach vorn gebracht werden muß.

Aufgaben

Was also muß im Hinblick auf unser Fach praktisch getan werden? Ich sehe das Hauptproblem nicht so sehr im Verfassen von Sekundärliteratur, die selbstverständlich von Nation zu Nation verschiedene Blickwinkel enthalten muß. An solchen fehlt es auch nicht völlig, zumal Wieacker und Koschaker gründlich vorgearbeitet haben und die allgemeinen Darstellungen der Historiker sich soeben vermehren. So bin ich auch gewiß, daß meine Sicht der europäischen Rechtsgeschichte Gegenentwürfe zur Folge haben und sich auf der Ebene der kleinen Lehrbücher der Markt füllen wird.

Es gibt bereits Anfänge in England, Italien und Deutschland; Herr Van Caenegem hat neuerdings eine Europäische Verfassungsgeschichte vorgelegt. Schwieriger scheint es mir, eine solide Quellenbasis zu schaffen, auf die man überall und auch außerhalb des Kreises der Rechtshistoriker leicht zurückgreifen kann. Es muß uns gelingen, in dieser Generation, d. h. innerhalb der nächsten 20 Jahre, eine Sammlung der in jedem Land Europas bedeutsamen Quellen in leicht zugänglicher Form zustande zu bringen. Es geht um das bereits ins Werk gesetzte Vorhaben *FONTES IURIS NATI-ONUM EUROPAE*.

Ein Kreis von europäischen Rechtshistorikern hat sich zusammengefunden, um das Vorhaben unter der Schirmherrschaft des Europarates auf den Weg zu bringen. Dabei soll auf der Grundlage der heutigen Staatsgrenzen für jede Nation Europas von einem ihm angehörenden Mitarbeiter bzw. Mitarbeiterstab eine Sammlung der wichtigsten Rechtsquellen verfaßt und in einer der drei großen europäischen Geschäftssprachen – Englisch, Französisch oder Deutsch – veröffentlicht werden. Natürlich ist man sich der Fragwürdigkeit bewußt, die in der Setzung der heutigen Staatsgrenzen für die Definition der Einzelbände enthalten ist. Aber ohne das Durchschlagen dieses Gordischen Knotens ist die Sache zum Scheitern verurteilt. Den anderen Weg

zu gehen und eine gemeineuropäische Quellensammlung herauszubringen, also keine *FONTES IURIS NATIONUM EUROPAE*, sondern *FONTES IURIS EUROPAE*, verbietet sich angesichts des Charakters Europas als einer Gemeinschaft von Nationen.

Es muß hier genügen, das Vorhaben in dieser Allgemeinheit anzudeuten. Es ist noch auf dem Wege. Der erste Band soll im Herbst 1997 erscheinen. Er wird der Experimentierband sein, nach dessen Muster sich spätere Bände richten können. Die offensichtlich vorhandenen schwierigen Fragen der sprachlichen Präsentation, Abgrenzung der Bände, Stoffauswahl, Gewinnung von Mitarbeitern, Gesamtedaktion etc. mögen hier unerörtert bleiben. Sie werden noch genug Arbeit machen und könnten das Unternehmen bereits im Keim ersticken, wenn man nur an den Berg der zu leistenden Arbeit denkt. Aber es muß damit begonnen werden und wird damit begonnen. Natürlich wird die Kritik viel zu rügen haben. Aber das muß wohl tragen, wer sich auf dieses Terrain wagt. Wenn das Vorhaben später einmal vollendet sein mag, wird man zu den Fragen einer Europäischen Rechtsgeschichte, ihren Möglichkeiten, Abgründen, Gefahren, Methoden, Begrenztheiten etc. gewiß Besseres sagen können als auf dem hiesigen Kolloquium.

Bibliografi over Ditlev Tamms skriftlige arbejder

*Pr. 1. oktober 1996
v. Hanne Christensen og Jacob P. Ørum*

Anvendte forkortelser

UfR: Ugeskrift for Retsvæsen

TfR: Tidsskrift for Retsvæsen

NtfK: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab

1968

Anm. af Frants Thygesen: Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800. Stud. jur. s. 72. København.

1972

Processen mod Struensee – 200 år efter. Anm. af Harald Langberg: Dødens Teater. UfR B s. 314.

1973

Dansk Retshistorie i Hovedpunkter I, kilder til Dansk Retshistorie (m. Jens Ulf Jørgensen), 322 s. Akademisk Forlag. København.

Juristen og digteren. Oehlenschläger Studier s. 117-29.

Romerret. Anm. af Ernst Andersen: Træk af juraens udvikling II, 33 essays. UfR B s. 69-77.

Om Stokkstraffens historie. Anm. af Arthur Thomson: I Stocken, studier i stockstaffens historia. TfR s. 723-28.

1974

Anm. af Ernst Andersen: The Renaissance of Legal Science. UfR B s. 314

1975

Dansk Retshistorie i Hovedpunkter II, oversigt over retsudviklingen. (m. Jens Ulf Jørgensen). 186 s. Akademisk Forlag. København.
Anm. af: Handbuch der Quellen und Litteratur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Bd. 1: Mittelalter (1150-1500). UfR B s. 31-32 & Historisk Tidsskrift s. 221-22.

1976

Fra »Lovkyndighed« til »Retsvidenskab«. Studier over betydningen af fremmed ret for Anders Sandøe Ørstedes privatretlige forfatterskab. – Skrifter udgivet af Retsvidenskabeligt Institut ved Københavns Universitet nr. 23 (disputats) 522 s. København.
Anm. af Göran Inger: Institutet »insättende på bekännelse« i svensk procesrätts-historie. TjR s. 494.
Asylret, asylbyer og Christiania. Kronik i Politiken 25. maj 1976.

1977

Romerret. Indføring i udvalgte emner med romerske retskilder. XIV + 213 s. (stencil). København.
Anm. af A. Roesen: Dansk kirkeret. UfR B s. 114-16.
Anm. af Mogens Herman Hansen:
Apagoge, Endexis and Ephegesis against Kakaourgoi, Atimoi and Pheugontes. A study in the Athenian Administration of Justice in the Fourth Century B.C.
Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Empeachment of Generals and Politicians.
The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century and the Public Action against Unconstitutional Proposals. TjR s. 384-385.
Universitetsjubilæer og universitetshistorie. Anm. af Åke Malmström: Juridiska fakulteten i Uppsala, studier till fakultetens historia I. TjR s. 479-93.

1978

Italienske juridiske tekster. Med gloser og kommentarer. 141 s. Handelshøjskolen i København. (I kommission hos Samfundslitteratur).
Om dommerstanden og domstolene under enevælden. Juristen og Økonomen s. 101-14.
Ørsted ved eksamensbordet. Juristen og Økonomen s. 509-22.

Københavns forfatning fra middelalderen til 1978. *Historiske Meddelelser om København* s. 7-38.

Anders Sandøe Ørsted and the Influence from Civil Law upon Danish Private Law at the Beginning of the 19th Century. *Scandinavian Studies in Law* s. 245-65.

1979

Træk af det juridiske studiums historie ved Københavns Universitet i 500 år. *UfR B* s. 169-88.

16.000 jyske domme. En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569-1805 (m. G. Henningsen og Jens Chr. V. Johansen). *Fortid og Nutid XXVIII* s. 242-70.

Retsopgøret i Norge og andre lande. *UfR B* s. 51-52.

En række biografier i *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg 1979-1984:

Bd. 1: Johan Joachim Anchersen, Ernst Andersen. *Bd. 2:* Knud Berlin, Oskar Bondo Svane, Cosmus Bornemann, Mathias Hastrup Bornemann, Oscar Alfred Borum, Gustav Edvard Brock, Christian Bagger Brorson. *Bd. 3:* Jacob Edvard Colbjørnsen, Christian Magdalous Thestrup Cold, Isaac Andreas Cold. *Bd. 4:* Jens Bing Dons, Anders Christian Evaldsen, William Edler von Eyben. *Bd. 5:* Bernhard Gomard, August Hermann Ferdinand Carl Goos. *Bd. 6:* Andreas Hojer, Ludvig Holberg, Carl Georg Holck. *Bd. 7:* Stig Asgerssøn Juel, Poul Johannes Jørgensen, Troels Georg Jørgensen. *Bd. 8:* Peder Kofoed Ancher, Janus Lauritz Andreas Kolderup-Rosenvinge, Julius Severin Vilhelm Lassen, Niels Kjeldgaard Poulsen Lassen. *Bd. 9:* Henning Matzen. *Bd. 10:* Ernst Johannes Møller, Johannes Magnus Valdemar Nellenmann. *Bd. 11:* Claus Plum. *Bd. 13:* Anton Wilhelm Scheel, Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Kristian Laursen Sindballe, Henrik Stampe. *Bd. 15:* Jørgen Trolle, Henry Blom Ussing, Carl Wium Westrup, Anders Vinding Kruse, Frederik Vinding Kruse. *Bd. 16:* Knud Waaben, Hans Øllgaard, Anders Sandøe Ørsted, Andreas Aagesen.

Undervisningen i retshistorie i København – metode, målsætning. *Rättshistoriske studier (Serien II) Bd. 6*, s. 208-31.

Dansk juridisk litteratur 1976-1977. *Svensk Jurist Tidning* s. 386.

1980

Romerret. 240 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.*

Anders Sandøe Ørsted 1778-1978. *Foredrag i anledning af 200-året for Anders Sandøe Ørsteds fødsel (Red.)* 216 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.*

Anders Sandøe Ørsted og dansk retsudvikling og retsvidenskab.
Anders Sandøe Ørsted 1778-1978 s. 11-32.
Fortegnelse over Anders Sandøe Ørsteds værker. *Anders Sandøe Ørsted 1778-1978 s. 165-91.*

1981

Retsopgøret i Norge og andre lande. *UfR B s. 51-58.*
Lovgivning og retsvidenskab i Norden efter 1870 (m. Kjell Å. Modéer).
TfR s. 623.
Reformation, Rechtsstudium und Rechtswissenschaft. *University and Reformation. Lectures from The University of Copenhagen Symposium. (Red. Leif Grane), s. 63-75, Leiden.*
Anm. af Inger Dübeck: Dansk Arkivret. Århus 1980. UfR B s. 89-91.
Anm. af Gustav Henningsen: The Witches' advocate. Reno, 1980. UfR B s. 395-96.
Anm. af Erik Anners: Den europeiska rättens historia 1 og 2. Stockholm 1975-1980. s. 564.

1982

Samuel Pufendorf og naturretten i Danmark. *UfR B s. 185-93.*
Ankenævnet af 1. juni 1945. – *Festskrift til Professor dr. jur. W.E. von Eyben, København, s. 49-62.*
Træk af dansk stiftelsesrets historie. *Betænkning om fonde, Justitsministeriet, Betænkning nr. 970 s. 9-26.*
»Maskeballet«. Teorier om den juridiske person i dansk retsvidenskab i det 19. århundrede. *Rättsvetenskap och lagstiftning i Norden. Festskrift tillägnad Erik Anners, Stockholm, s. 185-205.*
Pufendorf und Dänemark. *Samuel von Pufendorf 1632-1982. Lund. s. 81-89.*
Anm. af Juridisk-økonomisk Stat 1981. UfR B s. 375-76.

1983

Danske og Norske Lov i 300 år. *Festskrift i anledning af 300-året for udstedelsen af Chr. V's Danske Lov. (Red.). 720 s., Jurist- og Økonomforbundet 1983. København.*
Majestætsforbrydelsen i Danske Lov. – *Danske og Norske Lov i 300 år, s. 641-75.*
Christian V's Danske Lov. *UfR B s. 189-92.*
Anders Sandøe Ørsted og den historiske skole i Danmark. *Juristen s. 253-66.*

Danske lov i 300 år. (m. Jens Søndergaard) til udstilling af samme navn 15. april til 15. august på Det kgl. Bibliotek. Udgivet af Det Retsvidenskabelige Institut A i samarbejde med Det kgl. Bibliotek. 34 s. København.

Strafferetten i Danske Lov. NTFK, s. 114-18.

Danske Lov i 300 år. Med særligt henblik på lovens erstatningsbetemmelser. *Nordisk Forsikringstidsskrift* 3 s. 246-53.

Nolo falcem in alienam messem mittere – Der dänische Theologe Niels Hemmingsen (1513-1600) aus juristischer Sicht. *Gerichtslauben-Vorträge* (Red. Karl Kroeschell), s. 47-56, Sigmaringen.

Kollaboration und ihre strafrechtliche Ahndung in Dänemark nach dem Zweiten Weltkrieg. *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* s. 44-73.

Die juristische Person in der dänischen Rechtswissenschaft des 19. Jahrhunderts. *Quaderni Fiorentini* 11/12, s. 475-501, Milano.

1984

Retsopgøret efter besættelsen. 828 s. (Disputats). Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.

Holberg og juristerne: En antologi. 144 s. (m. K. Neiiendam). Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.

Theophilus' gyldne retsregler. 111 s. Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.

Retsbevidsthed og etik. *Samfundet og etikken*, s. 147-59, København.

Det juridiske studiums vej mod år 2001. Paragraf nr. 6 s. 4-8 (10 års jubilæumsnummer).

The Danish Code of 1683 – An early European Code in an International Context. *Scandinavian Studies in Law* 28, s.16. Uppsala.

1985

Opgør og udrensning. Retsopgøret i Danmark efter 2. verdenskrig. *Dansk Historielærforening*. 80 s. København.

Opgør med retsopgøret. Interview med Ditlev Tamm. *Siden Saxo. Magasin for dansk historie* nr. 1 s. 4-9.

Teologerne og retsopgøret efter besættelsen. *Teologisk Forum* 5/85 (Tillæg til *Kristeligt Dagblad* 20. maj 1985).

»Rechtsabrechnung« in Dänemark nach dem Zweiten Weltkrieg mit besonderem Blick auf das Grenzland. *Grenzfriedensheft* 1. *Grenzfriedensbund*. s. 40-55.

1986

Tale i Højesteret torsdag den 6. marts 1986. *Juristen* s. 161-67.

- Af Højesterets historie i 325 år. *UfR Særudgave (Højesteret 1661-1986)*, s. 13-32, København.
- Juridisk eksamen i 250 år. *UfR B* s. 41-42.
- Kirkeretsstudiet i Danmark i 200 år. *Fønix* s. 130-39.
- Pufendorf und Dänemark. *Samuel von Pufendorf 1632. Institutet för Rättshistorisk Forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien II. Rättshistoriska Studier 12*, s. 81-89. Lund.
- Mæth logh scal land byggæs. *Festschrift für Hans Thieme, (Red. Karl Kroeschell)*, s. 127-38, Sigmaringen.
- Un paralelo nordico de la obra alfonsina: La legislacion del rey Valdemar II de Dinamarca. *España y Europa. Un pasado juridico comun, Instituto de Derecho Comun* s. 81-100, Murcia.
- Ann. af: Fonde og Foreninger. *Fondslovene 1984 med kommentarer af Lennart Lyngge Andersen, Jørgen Nørgaard og Anders Trolborg.* 1985. *UfR B* s. 71-72.
- Ann. af: Ældre danske Tingbøger, 1979-1985. *Landbohistorisk Selskab* 1986. *UfR B* s. 253-254.
- Ann. af Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand. *Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849. Historisk Tidsskrift* s. 166-70.

1987

- Christian Den Fjerdes kanslere. 175 s. *GADs Forlag. København.*
- Norske Lov – set fra Danmark. *UfR B* s. 217-21.
- Comparative Law in Ancient Times. *Nordic Journal of International Law Vol. 56*, s. 271-75, København.
- Kejserdømmets antijødiske jøvgivning i det 4. århundrede. *Judentom och kristendom under de första århundradena (Red. Sten Hidal m.fl.)* s. 173-89, Oslo.
- Rechtswissenschaft im Dienste der Theologie. *Akten des 26. Deutschen Rechtshistorikertag (Red. Dieter Simon)*, s. 559-69, Frankfurt.
- Einführung. *Das 19. Jahrhundert, Vierter Teilband: Die nordischen Länder. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band (Red. Helmut Coing)*, s. 1-18, München.
- Dänemark. Rechtswissenschaft, Rechtssprechung. *Das 19. Jahrhunderts, Vierter Teilband: Die nordischen Länder. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte. (Red. Helmut Coing)*, s. 177-232. München.
- Biskoppen, der mistede hyrdestaven. (m. Gitte Kjær). *Kronik i Kristeligt Dagblad* 12. marts 1987 .
- Inkvisitionen i Rosens Navn. *Kronik i Politiken* 11. april 1987.

- Vi, folkene i Amerikas Forenede Stater.... *Kronik i Kristeligt Dagblad* 17. september 1987.
- Digterdrøm, drama og historiske fakta. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 5. november 1987.

1988

- Lov og ret. Retsvidenskaben i Danmark. *Christian IV og Europa*, s. 446-47, København 1988.
- Retshistoriske indslag i afhandlinger med andet primært sigte. *Juridisk Forskning, Skriftserie A nr. 3. Handelshøjskolen i Århus*, s. 70-83, Århus.
- Nationalsocialismens grænser. Dansk ret i hagekorsets skygge. *Retfærd. Nordisk juridisk Tidsskrift*, s. 129-32.
- Procuratorer og tingstude i 350 år. *Advokaten* 16, s. 297-99.
- Med Lov Skal Land Bygges. Om dansk og fremmed ret. *UfR B* s. 313-21.
- Die rechtsgeschichtliche Forschung in Dänemark – einige Tendenzen. *La Storiografia Giuridica Scandinava (Red. Paolo Grossi)*, s. 25-33, Milano.
- Anm. af G. Henningsen: Moldenhawer, inkvisitionen og computeren. *Forskning og Samfund* 4, s. 13-16.
- Anm. af: Håxornas Europa. Historiska och antropologiska studier. (Red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen). Lund 1987. *Historisk Tidsskrift* s. 421-22.
- Anm. af: The Inquisition in Early Modern Europe. Studies and Methods. (Red. Gustav Henningsen, John Tedeshi og Charles Amiel). Illinois 1986. *Historisk Tidsskrift* s. 422.
- Anm. af Kim Tørnsø: Djævletro og Folkemagi. Trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland. Århus Universitetsforlag 1986. *Historisk Tidsskrift* s. 423-24.
- Anm. af Åke Malmström: Juridiska fakulteten i Uppsala. Studier till fakultetens historia II. De juridiska fakulteten under 1600-tallet og början av 1700-tallet. *TfR* s. 491.
- Anm. af: Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig. Oslo 1987. *NtfK* s. 71-72.
- Anm. af: Das schwedische Reichsgesetzbuch (Sveriges Rikes Lag) von 1734. Beiträge zur Entstehungs- und Entwicklungsgeschichte einer vollständig Kodifikation. (Red. Wolfgang Wagner). (=Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 19). Frankfurt 1986. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 105, Germanistische Abteilung. s. 378-79.

Anm. af T. S. Nyberg: Die Kirche in Skandinavien, Mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert. Anfänge der Domkapitel Børglum und Odense in Dänemark. Sigmaringen 1986. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis LVI s. 380-81.

1989

Med lov skal land bygges og andre retshistoriske afhandlinger. (Red.). 542 s. Jurist- og Økonomforbundets Forlag København.

Lærebog i Dansk retshistorie. 288 s. Jurist- og Økonomforbundets Forlag København.

Kirke og Stat. Aalborg Stiftsbog s. 11-28.

Den danske »Constitution« og den franske revolution. *UfR B* s. 449-60.

The Trial of Collaborators in Denmark after the Second World War. *Crime and Control in Scandinavia during the Second World War* (Red. Henrik Tham), s. 136-54. Oslo.

Das Notariat in Dänemark und Norwegen. Het notariaat in Denemarken en Noorweegen. (m. Henrik Stevnsborg). *Atlas du Notariat. Atlas van het notariaat*, s. 165-167 og 515-517. Kluwer – Deventer. Amsterdam.

Punishment in the Scandinavian Countries since the 18th century. *The Jean Bodin Society for Comparative Institutional History LVII*, s. 31-56. Bruxelles.

Pourquoi pas demain? Tendances principales des reformes du droit de l'ancien regime au Danemark. *Annals of the Archive of »Ferran Valls I Taberner's Library«* 6, s. 299-310. Malaga.

Autonomia de las ciudades y el poder central en Dinamarca en los siglos XVI y XVII. *Homenaje al profesor Jesus Lalinde Abadia. Centralismo y autonomismo en los siglos XVI-XVII*, s. 517-23. Barcelona.

Anm. af Jan-Olof Sundell: Tysk påverkan på svensk civilrettsdoktrin 1870-1914. Skrifter udgivne av Institutet för Rättshistorisk Forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien I. Bd. 40. Ius Commune XVI, s. 552-54.

Forhåbentlig en røst fra graven. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 13. januar 1989.

Hvis hun havde regeret. (m. Gitte Kjær). *Kronik i Kristeligt Dagblad* 19. april 1989.

En god dag. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 5. juni 1989.

Natmanden og reformerne. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 1. december 1989.

1990

Retshistorie, Bind 1: Dansk retshistorie. 295 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag København.*

Stat og Kirke. *Viborg Stifts Årbog* s. 40-50.

Kirken som juridisk størrelse. *Kritisk forum for praktisk teologi* 39 s. 5-18. *København.*

Hilsen til Himmler. *Siden Saxo* nr. 1 s. 33-38.

Danmarks Højesteret under den liberale retsstat 1850-1920. *Rätts-historiska Studier, bd. XVI, s. 136-48.*

The Trade between the Baltic Sea Countries and the Legal Regulation thereof in Retrospect. *The Baltic Sea – A Legal Inland Sea ?, Juristförlaget, Lund. s. 7-18*

Constitucion nueva y codificacion antigua. *Derecho privado y revolucion burguesa. (Red. Carlos Petit). s. 123-32. Madrid.*

Anm. af E. Anners: Från lagtolkning til lagstiftning. Högsta Domstolen och godtrosförvärven. *Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk forskning, Serien I: Rättshistorisk Bibliotek, 42. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* s. 212-13.

Opgør med modsat fortegn. *Kronik i B.T. 30. januar 1990.*

1991

Retshistorie, Bind 2: Romerret og Europæisk Retsudvikling. 330 s. *København.*

Suum cuique: Retsvidenskabelige afhandlinger, Københavns Universitet 1991. (Red. m. Peter Blume og Vibeke Vindeløv). 400 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.*

Østersø og Middelhav – et retshistorisk perspektiv. *Suum cuique. Retsvidenskabelige afhandlinger, s. 73-85.*

Patriotisk retshistorie og national identitet – i anledning af 750 året for udstedelsen af Jyske Lov. *UfR B* s. 97-102.

Rigsretten blev begravet med Albertis bedragerier. *Lov & Ret* nr. 1 s. 13-16.

Jydske Lov i Danske Lov. *Jydske Lov i 750 år (Red. Ole Fenger og Chr. R. Jansen), s. 219-28. Viborg.*

Københavns Universitet 1621-1732. *Københavns Universitet 1479-1979. Bind I (Red. Svend Ellehøj, Leif Grane og Kai Hørby), s. 199-313. København.*

Jyske Lov lever stadig. *Lov & Ret* nr. 2, s. 29-31.

For 200 år siden stjal bandemedlemmer kun for at overleve. *Lov & Ret* nr. 4, s. 24-27.

Retsikonografien – en ny disciplin. *Siden Saxo* nr. 2, s. 36-37.

Punishment in Scandinavia until the 18th Century (m. Henrik Stevnsborg). *The Jean Bodin Society for Comparative Institutional History LVI*, s. 73-86. Bruxelles.

Latein oder Dänisch – zur Entwicklung einer dänischen Gesetzessprache im 13. Jahrhundert. *Sprache – Recht – Geschichte* (Red. J. Eckert & H. Hattenhauer), s. 37-48. Heidelberg.

Patriotische Rechtsgeschichte und nationale Identität. Die Bedeutung der Wörter. *Studien zur europäischen Rechtsgeschichte. Festschrift für Sten Gagnér zum 70. Geburtstag*, s. 511-20. München.

History of Danish Administration: Actual Problems and New Tendencies. (m. Inger Dübeck). *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 3, s. 311-25. Baden-Baden.

Stato, diritto e costituzione nell'esperienza scandinavia. *Allo origini del costituzionalismo europeo* (Red. Andrea Romano), s. 73-95. Messina.

Anm. af: Den danske rigslovgivning 1397-1513. *Det danske Sprog- og litteraturselskab og Selskabet for udgivelse af kilder til dansk Historie* (ved Aage Andersen) 1989. *Historisk Tidsskrift* s. 290-91.

Jyske Lov – og Europa. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 2. april 1991.

Kommunistloven. *Kronik i Berlingske Tidende* 20. august 1991.

I middelalderens rum. *Kronik i Kristeligt Dagblad* 23. november 1991.

1992

Dødens triumf – mennesket og døden i Vesteuropa fra middelalderen til vore dage. 134 s. G.E.C. Gad København.

Retsvidenskaben i Danmark – en historisk oversigt 272 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag* København.

De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970. (m. Karl Peder Pedersen og F. Martensen-Larsen). 223 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag*. København.

Politiet under besættelsen. Anm. af H. Stevnsborg: *Politiet 1938-1947. Bekæmpelse af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*. *UfR B* s. 183-191.

Kongen som dommer – rettertinget 1537-1660. *UfR B* s. 241-64.

Retfærdighedsbilleder. *Lov & Ret* nr. 7, s. 23-26.

Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800 (m. Jens Chr. V. Johansen). *Fortid og Nutid*, s. 73-100.

Retfærdighedens vogter. *Skalk* nr. 5, s. 18-26.

Om Niels Hemmingsens naturret. *Om naturens lov 1562*, 2. del, s. I-XV. København.

Kristen barmhjertighed og offentlig orden. *Årbog for Københavns Stift*, s. 29-37.

At se døden i øjnene. *Fyens Stiftsbog*, s. 19-24.

König und Rat als Rechtsprechungs- und Gesetzgebungsorgan in Dänemark 1537-1660. – *Ein Forschungsprojekt. Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie, Band 1*, s. 191-215. Frankfurt am Main.

Collaboratie en repressie. Een blik over de grenzen. *Onze Alma Mater 1*, s. 90-99. Leuven.

Roman Anti-Jewish Legislation and Adversus-Judaeos Literature. Anm. af: H. Schreckenberg: Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr Literarisches und historisches Umfeld. *Frankfurt 1990. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis LX*, s. 177-84.

La fragile unité du Royaume Danois-Norvégien. *L'Unité des principaux états européens à la veille de la révolution*. s. 273-80. Paris.

Anm. af Lars Björne: Nordisk rättskällelära. *TfR* s. 255.

Juridiske ordbøger. Anm. af: Juridisk ordbog. Spansk-dansk (Red. Torben Henriksen), Retsplejeordbog (Red. Steen Hjelmblink) & Juridisk Ordbog (Red. W. E. v. Eyben). *UfR B* s. 94-95.

Højesteret en januar dag. *Kronik i Kristeligt Dagblad 24. januar 1992*.

Skal Danmark have et lovvurderingsråd?. *Den grimme ælling nr. 2, maj 1992*.

Festerne og eftertanken. *Kronik i Kristeligt Dagblad 8. maj 1992*.

Døden vi må lære at leve med. *Artikel i Berlingske Tidende 15. maj 1992*.

Sagen mod Erich Honecker. *Kronik i Jyllands-Posten 15. august 1992*.

Brænding eller begravelse?. *Kronik i Kristeligt Dagblad 9. december 1992*.

1993

Romersk Rätt och europeisk rättsutveckling. 354 s. *Stockholm*.

Folkekirkens vilkår i dag og i morgen. *Folkekirkens vilkår*, s. 16 – 27. *København*.

Stat, forvaltning og samfund i det 19. århundrede. Dansk forvaltningshistorie i europæisk perspektiv. *Forvaltningshistorisk antologi*. (Red. Helle Blomquist og Per Ingesman) s. 85-97. *København*.

Domstole og arkitektur – i et dansk perspektiv. *Tingshus i tid och rum*, s. 69. *Lund*.

Testaments and other dispositions mortis causa in The Nordic Countries (Denmark, Norway and Sweden). *Jean Bodin The Society for Comparative Institutional History LX. Acts of last will*, 2, s. 9-19. *Bruxelles*.

Derecho propio y derecho común en la jurisprudencia del consejo real de Dinamarca. *El dret comú i Catalunya*, s. 105-14. Barcelona.

Anm. af Rechtsgeschichte und theoretische Dimensionen. Forschungsbeiträge eines rechtshistorischen Seminars in Stockholm im November 1986. (Red. Claes Peterson). Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistoriskt forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien II. Rättshistoriska Studier 15. Lund 1990. Ius Commune XX, s. 295-96.

Anm. af Hans Hattenhauer: Europäische Rechtsgeschichte, Heidelberg 1992, Ius Commune XX, s. 304-306.

Anm. af: Judicial Records, Law reports, and the Growth of Case Law (Red. John H. Baker). Zeitschrift für Historische Forschung, 20 s. 384-85.

Eidsvoll 1814. *Kronik i Kristeligt Dagblad 17. maj 1993.*

1994

En rejse gennem Nordens historie. 252 s. GADs Forlag. København.

Juristerne. Studiet og sproget. 87 s. Nyt Nordisk Forlag København.

Præsten som tjenestemand og samvittighedsbegrundet civil ulydighed. *Præsteforeningens Blad nr. 9, s. 177-84.*

Fra Bologna til København – på vej mod en europæisk privatretsvidenskab?. *Juristen, s. 345-52.*

Københavnske stiftelser. *Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994, s. 9-19. København.*

Advokatstandens nyere historie. *Advokatsamfundets festskrift i anledning af Retsplejelovens 75 års jubilæum, s. 229-36. København.*

Retssystemerne i Norden (m. Jens Chr. V. Johansen). *Rapport II. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet, s. 32-44. Oslo.*

Eurooppa ja oikeus – oikeushistoria ja oikeuden eurooppalaistaminen. *Oikeus 1994:3, s. 233-44. Helsinki.*

University and political power in Denmark in the 16th and 17th centuries. *I poteri politici e il mondo universitario (XIII-XX) secolo, s. 149-58. (Red. A. Romano og J. Verger) Messina.*

Enunciazione ed effettività dei diritti fondamentali nei paesi scandinavi. *Enunciazione e giustiziabilità dei diritti fondamentali nelle carte costituzionali europee. (Red. Andrea Romano) s. 67-77. Milano.*

Anm. af P. Frohnert: Kronens skatter och bondens bröd. Den lokale förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I: Rättshistoriskt bibliotek, 48. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. s. 219-20.

- Anm. af: Nordisk Rättshistorisk Litteratur 1976-1980. En bibliografisk förteckning. (Red. L. Grönberg). Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I: Rättshistorisk bibliotek, 45. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, s. 228.*
- Anm. af Fiammetta Palladini: Samuel Pufendorf – discepolo di Hobbes. Per una reinterpretazione del giusnaturalismo moderno. Bologna 1990. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, s. 406-07.*
- Who is Europe?. Artikel i Information 12.-13. marts 1994.*
- Den ukendte Estrup. Kronik i Politiken 6. august 1994.*
- Om juristerne og den juridiske profession. Artikel i Stud.jur. nr. 3, september 1994.*
- Dickens og det engelske retssystem. Artikel i programmet til Charles Dickens: Store forventninger på Grønnegårds Teatret november/december 1994.*

1995

- På given foranledning: En antologi om dansk forvaltningskultur (Red. m. Karl Peder Pedersen og Grethe Ilsøe). 227 s, Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.*
- Om domstole og domstolsarkitektur. På given foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur. s. 13-32. København.*
- Rettens teknologi – før de elektroniske medier. Retfærd 69, s. 44-50.*
- Retshistorie. Introduktion til jura (Red. P. Blume), s. 29-39. København.*
- Kongens, statens eller folkets tjener? – dansk embedsmandsetik set i et historisk perspektiv. Politikere og embedsmænd, s. 77-101. København.*
- Forstenede jurister. Gammel Dansk. Studier et alia til ære for Mogens Herman Hansen (Red. Chr. Gorm Tortzen og Thomas Heine Nielsen), s. 95-97. København.*
- Die Abrechnung mit der Kollaboration in Dänemark. Kriegsende im Norden (Red. R. Bohn og J. Elvert), s. 117-131. Stuttgart.*
- Les relations églises-états dans les pays nordiques. Revue de droit canonique, s. 63-73. Strasbourg.*
- The University of Copenhagen. A Lutheran University under State Control. Università in Europa (Red. Andrea Romano), s. 723-31, Messina.*
- Krigens sidste opgør. Artikel i JyskeVestkysten tillæg 23. april 1995.*
- Befrielsen og retsopgøret. Artikel i Information 22.-23. april 1995.*
- Glæd jer over friheden. Kronik i Kristeligt Dagblad 4. maj 1995.*
- Født i 1946. Artikel i Weekendavisen 5.-10. maj 1995.*

1996

- Konseilspræsidenten Jacob Brønnum Scavenius Estrup. 395 s. *Gyldendal. København.*
- Dansk retshistorie. 338 s. *Jurist- og Økonomforbundets Forlag. København.*
- Mens vægteren sov... Forbrydelse og straf i guldalderens København. *Guldalderens Verden (Red. Bente Scavenius), s. 168-76. København.*
- While the Watchman Was Asleep ... Crime and Punishment in Copenhagen in the Golden Age. *The Golden Age Revisited (Red. Bente Scavenius), s. 168-76. København.*
- The Danes and Their Legal Heritage. *Danish Law in a European Perspective (Red. Børge Dahl, Torben Melchior, Lars Adam Rehof, Ditlev Tamm), s. 33-52. København.*
- Eidora Romani Terminus Imperii – Roman Law in the North, *Fundamina, s. 39-52. Pretoria.*
- Professors and Politics – an Outline. *University and Nation (Red. Märtha Norrback og Kristina Ranki), s. 21-29. Helsinki.*
- Gute Sitte und Ordnung: Zur Entwicklung und Funktion der Polizeigesetzgebung in Dänemark. *Ius Commune 83, s. 509-30.*
- Ret, retskultur og følelser. *Retfærd 72, s. 4-10.*
- På sporet af en henrettelse. *Kronik i Politiken 7. april 1996.*
- To Statsmænd. *Kronik i Berlingske Tidende 1. juni 1996.*
- Primitiv grundlov. *Kronik i Information 8.-9. juni 1996.*
- Brev fra Finland. *Kronik i Kristeligt Dagblad 7. september 1996.*